

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ**

**“AZƏRBAYCANDA SOSİAL SAHƏDƏ APARILAN İSLAHATLARIN
İQTİSADİYYATA TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İbrahimov Cavid Firudin oğlu

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **20__-ci il**

“AZƏRBAYCANDA SOSİAL SAHƏDƏ APARILAN İSLAHATLARIN
İQTİSADİYYATA TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 – “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “Qiymətləndirmə”

Qrup: 44

Magistrant:

İbrahimov Cavid Firudin oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

Elm andı

Mən, İbrahimov Cavid Firudin oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanda sosial sahədə aparılan islahatların iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AZƏRBAYCANDA SOSIAL SAHƏDƏ APARILAN İSLAHATLARIN İQTİSADİYYATA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Mövzunun aktuallığı: Sosial sahələrin əsas məqsədi əhalinin maddi vəziyyətinin yüksəldilməsini təmin edən maddi və xidmət sahəsinin inkişafına nail olmaq, əhalinin tələbatına uyğun olaraq istehsal, istehlak, mübadilə prosesləri və onların əsas növlərini yaratmaqdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında sosial sahələrin iqtisadiyyatda rolunun hazırkı vəziyyətini təhlil etmək, onun inkişafını tədqiq etmək, bu istiqamətdə çatışmazlıqları araşdırmaq və onun həlli üçün optimal variantları müəyyənləşdirərək qiymətləndirmə aparmaqdan ibarətdir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiyanın yazılma prosesində normativ sənədlərin, informasiya mənbələrinin, elmi-nəzəri yanaşmaların, konsepsiyaların və terminoloji sistemin təhlili metodlarından, statistik məlumatların empirik təhlilindən, sosial sahələrin formalaşdırılması və inkişafı zamanı praktiki biliklərin tətbiq olunma üsullarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işində dövlət qurumlarının rəsmi məlumatlarından, müxtəli ədəbiyyat və dərsliklərdən istifadə olunmuş, Azərbaycan Respublikasının bu sahənin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üzrə qəbul etdiyi qanunvericilik aktlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Aparılan tədqiqatda əsas məhdudiyyət qismən metodoloji çatışmazlıqla bağlı olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

- Əhalinin sosial müdafiəsi məsələlərində meyar kimi sosial təminat xüsusi yer tutur . Sosial təminat yaxşılaşdırılmalıdır.
- Sosial siyasətin maliyyələşdirilməsi sosial və iqtisadi siyasət arasında zəruri interfeys rolunu oynayır.
- Sosial xərclər dövlət büdcəsinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil etdiyinə görə, onların maliyyə təminatı tənzimlənəlməlidir.
- Sosial sahələrin inkişafı təhsil, səhiyyə, idman sahələrində özəl sektorun inkişafını dəstəkləməklə iqtisadi inkişafı təmin edir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi sahələri: Əldə olunmuş nəticələr sosial sahələrin inkişafı və iqtisadiyyata təsiri imkanlarının artırılması istiqamətində faydalı ola bilər və sosial sahələrlə bağlı fəaliyyətlərdə tətbiq edilə bilər.

Açar sözlər: sosial sahələr, iqtisadiyyat, maliyyələşmə, sosial siyasət, sosial müdafiə

EVALUATION OF THE IMPACT OF SOCIAL REFORMS ON THE ECONOMY IN AZERBAIJAN

SUMMARY

The actuality of the subject: The main purpose of social spheres is to achieve the development of material and service spheres that provide for the improvement of the material condition of the population, to create production, consumption, exchange processes and their main types in accordance with the needs of the population.

Aims and objectives of the research: The main purpose of the study is to analyze the current state of the role of social spheres in the economy in the Republic of Azerbaijan, to study its development, to investigate shortcomings in this area and to assess the optimal options for its solution.

Research methods: In the process of writing the dissertation, methods of analysis of normative documents, information sources, scientific-theoretical approaches, conceptual and terminological system, empirical analysis of statistical data, analysis of application of practical knowledge were used in the formation and development of social spheres.

Information base of the research: The dissertation used official data of government agencies, various literature and textbooks, legislative acts of the Republic of Azerbaijan adopted for the development and improvement of this field.

Limitations of the research: The main limitation of the study was partly due to methodological shortcomings.

Scientific novelty of the research: The researches carried out the following scientific innovations:

- Social insurance has a special place as a criterion in matters of social protection. Social insurance must be improved.
- The financing of social policy plays the role of a necessary interface between social and economic policy.
- As social expenditures make up a large part of the state budget, its financial provision should be regulated.
- The development of the social sphere provides economic development by supporting the development of the private sector in the fields of education, health and sports.

Practical significance and areas of application of the results: The results obtained can be useful in the development of social spheres and increase their opportunities to influence the economy and can be applied in social activities.

Keywords: social spheres, economy, financing, social politica, sosial protection

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
İKT	İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. SOSIAL SAHƏNİN FORMALAŞMASI VƏ APARILAN İSLAHATLARIN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	
1.1. Sosial sahənin formalaşmasının konseptual əsasları.....	13
1.2. Sosial sahənin formalaşması amilləri, əsas xüsusiyyətləri və inkişaf modelləri.....	22
1.3. Sosial sahədə aparılan islahatların dünya təcrübəsi.....	27
II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI VƏ SOSIAL SAHƏDƏ APARILAN İSLAHATLARIN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
2.1. Sosial sahədə aparılan islahatların tənzimləmə mexanizminin müasir vəziyyətinin təhlili	39
2.2. Sosial yönümlü islahatların sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi.....	49
2.3. Sosial sahədə aparılan islahatların əsas meyllərinin dəyərləndirilməsi.....	55
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA SOSIAL SAHƏDƏ APARILAN İSLAHATLARIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İQTİSADIYYATA TƏSİRİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
3.1. Azərbaycanada sosial sahədə aparılan islahatların iqtisadiyyata təsirinin prioritet istiqamətləri.....	62
3.2. Respublikada sosial sahədə aparılan islahatların iqtisadiyyata təsiri mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.....	73
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	78
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Sosial sahələrin başlıca məqsədi əhalinin maddi vəziyyətinin yüksəldilməsini təmin edən maddi və xidmət sahəsinin inkişafına nail olmaq, əhalinin müxtəlif tələbatlarına uyğun olaraq istehsal, istehlak, mübadilə prosesləri və onların əsas növlərini yaratmaqdır. Sosial sahələri insanlarla mübadilə, istehsal və istehlak münasibətlərini meydana çıxardır. Hazırki dövrdə sosial inkişafın əsas məqsədləri yaşayışı təmin etmək üçün zəruri sayda maddi və mənəvi nemətləri yaratmaq və onların cəmiyyətdə ədalətli bölgüsünü təmin etməkdir. Sosial sahələr təsərrüfat formasına görə mülkiyyət münasibətlərini özündə ehtiva etməklə iqtisadi artımın əsas tərkib hissəsi kimi, eyni zamanda mənəvi dəyərlərin formalaşmasını da təmin edir. Sosial sahələr əhalinin həyat səviyyəsi, xidmət sferası, onunla bağlı təsərrüfat formalarını əhatə edir. Sosial sahələri iqtisadi sahələrlə sıx bağlı olaraq səmərəli əlaqə yaradaraq ölkənin iqtisadi artımını formalaşdırmış olur. Sosial sahələr dolayı yolla iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədlərini daşıyır. Sosial sahələrin inkişaf etməsi nəticə etibarı ilə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsini, fərdin mədəni inkişafını təmin edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Sosial sahələrin inkişafının müxtəlif aspektləri bir sıra elmi tədqiqatlarla araşdırılmışdır. Sosial inkişafın problemləri, sosial bərabərsizlik, gəlirlər, istehlak, yoxsulluq və sosial xidmət sahəsinə həsr edilmiş tədqiqatlar həm yerli, həm də xarici ölkələrin alimlərinin diqqət mərkəzindədir. Sosial sahələrin inkişafı problemlərinin həll olunması istiqamətində əhalinin müxtəlif təbəqələrinin həyat səviyyəsinin tədqiq edilməsində xarici ölkə alimləri B.Miloşeviç, N.V.Rimaşevskaya, L.Abalkin, N.Barr və başqa alimlərin rolu olmuşdur. Sosial sahələrin inkişafı problemləri həmçinin J.Reklü və K.Marksın konsepsiyalarında da öz əksini tapmışdır. Sosial sahələrdə inkişaf problemlərinin həlli ilə bağlı yanaşmalara dair Azərbaycanın iqtisadçı alimlərdəndən Səmədzadə Z., Rəcəbli H., Şəkərəliyev A., Əlirzayev Ə., Muradov Ə., Həsənov R., Şahbazov K., Rəhmanov F., Əhmədov M., Qasımov Ə., Babayev Ə., Hacıyev Ş., Allahverdiyev H. tərəfindən tədqiqatlar aparılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Sosial sfera sosial-iqtisadi və mənəvi mahiyyəti ilə səciyyələnir. Onun iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət büdcəsindən maliyyələşən kapital vəsaiti, fondlar və maliyyə xidmətləri yaradır və müəyyən müəssisələr, ərazilər, regionlar miqyasında yerləşərək özlərinin potensialını yaradırlar. Eyni zamanda bu sahələr üzrə proqramların hazırlanmasında sahibkarlıq subyektləri də yaxından iştirak edərək bu sahənin gəlirli olmasında maraqlı tərəf kimi çıxış edirlər. Lakin sosial sahələr daha çox kommersiya marağı ilə deyil, ümumilikdə cəmiyyətin ümumi ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlıdır. Bu zaman sosial dövlət və onun öhdəlikləri meydana çıxır ki, bu zaman əsas tədbir əhalinin sosial qayğılarını ödəməkdən ibarət olur. Beləliklə bu siyasət ölkənin sosial siyasət konsepsiyasının əsasını təşkil etməklə iqtisadi inkişaf, sosial tərəqqinin təmin edilməsi şərtlənir.

Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında sosial sahələrin iqtisadiyyatda rolunun hazırkı vəziyyətini təhlil etmək, onun inkişafını tədqiq etmək, bu istiqamətdə çatışmazlıqları araşdırmaq və onun həlli üçün optimal variantları müəyyənləşdirərək qiymətləndirmə aparmaqdan ibarətdir. Tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğun olaraq, aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Sosial sahələrin iqtisadiyyatda rolunu müəyyənləşdirmək;
- Sosial sahələrinin inkişafının iqtisadiyyata təsirinin istiqamətlərini aydınlaşdırmaq;
- Qabaqcıl dünya ölkələrinin sosial sahələrdə həyata keçirdikləri islahatları qiymətləndirmək;
- Sosial sahədə aparılan islahatların tənzimləmə mexanizminin müasir vəziyyətini təhlil etmək;
- Sosial sahələrin iqtisadiyyata təsirini təhlil etmək və qiymətləndirmək;
- Respublikada sosial sahədə aparılan islahatların iqtisadiyyata təsiri mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər vermək.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Azərbaycanda sosial sahədə aparılan islahatların iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsi tədqiqatın obyektini, sosial

sahənin inkişafı istiqamətində, onun iqtisadiyyata təsirinin artırılması ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər toplusu və əhatə dairəsi isə işin predmetini təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiyanın yazılması prosesində sosial sahələrin formalaşması və inkişafında normativ sənədlərin, rəsmi informasiya mənbələrinin, elmi və nəzəri yanaşmaların, əsas anlayışların və terminaloji sistemin analizi metodlarından, statistik məlumatların empirik təhlilindən, eləcə də təcrübə əhəmiyyət daşıyan biliklərin tətbiqində analiz metodlarından istifadə olunub. Tədqiqatın mərhələləri kimi aşağıdakılar müəyyən olunmuşdur:

- Tədqiqatın predmetinin nəzəri əsasları öyrənilmişdir. Bu zaman sosial sahələrin formalaşması, inkişafı və onun xüsusiyyətlərinə yanaşmalar nəzəri olaraq təhlil edilmişdir ki, bu tədqiqat məqsədlərinə nail olmaqda açar rolunu oynayır. Bu mərhələdə sistemləşdirmə və müqayisə etmə metodlarından istifadə edilmişdir.

- Daha sonra əldə olunan nəzəri və empirik informasiyaların ümumiləşdirilməsindən çıxış edərək ölkəmizdə sosial sahələrin müxtəlif sferalar -əhali gəlirləri, məşğulluq, sosial müdafiə üzrə təhlili aparılmış və bu təhlil olunan sahəyə təsir edən əsas faktor və tendensiyaların müəyyən olunmasında imkanlar yaratmışdır. Bu mərhələdə həmçinin, mövcud sahədə dəyişikliklərin dinamikası təsvir edilmişdir. Bu zaman təhlil, tərkib, müqayisə, induksiya, deduksiya metodlarından istifadə olunmuşdur.

- Daha sonra əldə olunan təhlil materiallarının ümumiləşdirilməsi, analizi və qiymətləndirilməsi nəticəsində proqram yanaşması tətbiq olunub. Bunun nəticəsində müvafiq sahədə islahatların sistemləşdirilməsi, proqram yanaşmanın struktur quruluşu, həmçinin sosial sahələrdə müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişaf strategiyalarının meyarları müəyyən olunmuşdur. Nəticə olaraq tədqiqat məqsədlərinə uyğun təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin tədqiqində aidiyyəti dövlət qurumlarının rəsmi məlumatlarından və ilkin ədəbiyyat siyahısında qeyd olunmuş bir neçə ədəbiyyat və dərsliklərdən istifadə olunmuş, müvafiq sahədə respublika və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının bu sahənin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üzrə qəbul etdiyi Dövlət Proqramları və Milli Məclisin

təsdiq etdiyi qanunvericilik aktları, o cümlədən digər normativ aktlar təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Aparılan tədqiqatda əsas məhdudiyyət qismən metodoloji çatışmazlıq və informasiya bazalarına giriş əldə etmə çətinlikləri ilə bağlı olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işində aparılan araşdırmalar aşağıda göstərilən elmi yeniliklərin əldə olunmasına imkan vermişdir:

- Sosial sığorta sosial müdafiə məsələlərində meyar kimi xüsusi yer tutur. Sosial sığortanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsi mütləq şərtidir. Sosial sığorta haqlarının artması ilə iş mühitinin ağırlığı qiymətləndirilir; Könüllü sığorta vətəndaşların gəlirləri hesabına təşkil olunur və s. Sosial sığorta ilə bağlı məsələlər də sosial münasibətlərə uyğundur. Çünki müasir dövrdə sosial təminat problemi aktualdır.

- Sosial siyasətin maliyyələşdirilməsi sosial və iqtisadi siyasət arasında zəruri interfeys rolunu oynayır. Maliyyə dəstəyi davamlı bir resurs axını təmin etməlidir. Sosial siyasətlə əlaqəli normativ-hüquqi aktlar neftdən asılılığın azaldılmasını, neft gəlirlərinin iqtisadi və sosial inkişafa yönəlməsini əks etdirir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı sosial siyasətdə vacib məsələdir. Çünki neftdən asılı iqtisadiyyat fonunda neft qiymətlərinin enməsi sosial xərclərin azalmasına səbəb ola bilər.

- Azərbaycanda sosial xərclərin tənzimlənməsində maliyyə təhlükəsizliyinin artırılması üçün müxtəlif istiqamətlər mövcuddur. Sosial xərclər dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsini təşkil etdiyi üçün onun maliyyə təminatı tənzimlənməlidir. Maliyyə təhlükəsizliyinin tənzimlənməsində dövlətin sosiallaşma nöqtələri var və bunlar xüsusi vurğulanır. Bunlardan birincisi sosial sərhəddir. Bəzi ölkələr maliyyə təhlükəsizliyini lazımı qaydada tənzimləyə bilmir. Cəmiyyət tez-tez ictimai təhlükəsizlik baxımından sosial istəkləri dəstəkləməyə və maliyyələşdirməyə çox istəkli olur. Digər bir məsələ sosial müavinət və rifahdır. Bəzi insanlar gəlirlərini itirir, əlil olur və ya əsas ehtiyaclarını ödəyə bilmirlər. Bu baş verdikdə cəmiyyət də kifayət qədər köməkçi olmalıdır ki, cəmiyyətdə sosial fəlakət olmasın. İşsizlik

sığortası, sosial yardım və əlillik proqramları, qazilər üçün əlillik proqramları, xalq sağlamlığı proqramları, sığınacaqlar belə proqramlardandır.

- Sosial sahələrin inkişafı təhsil, səhiyyə, idman sahələrində özəl sektorun inkişafını dəstəkləməklə ümumi iqtisadi inkişafı təmin edir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi sahələri: Əldə olunmuş nəticələr sosial sahələrin inkişafı və iqtisadiyyata təsiri imkanlarının artırılması istiqamətində faydalı ola bilər və sosial sahələrin müxtəlif bölmələri ilə bağlı fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində tətbiq edilə bilər.

I FƏSİL. SOSIAL SAHƏNİN FORMALAŞMASI VƏ APARILAN İSLAHATLARIN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Sosial sahənin formalaşmasının konseptual əsasları

Sosial sahələr iqtisadi fəaliyyət dairəsi olmaqla insanın həyat fəaliyyətinin, onun ehtiyaclarını təmin edən sahə və müəssisə fəaliyyətini əhatə edir. Sosial sahənin əsas məqsədi əhalinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin edən maddi və xidmət sektorunun inkişafına nail olmaq, istehsal, istehlak, mübadilə proseslərini və onların əsas növlərini əhalinin ehtiyaclarına uyğun şəkildə yaratmaqdır. Sosial sahələr insanlarla mübadilə, istehsal və istehlak münasibətləri yaradır. Hal-hazırda sosial inkişafın əsas hədəfləri həyatı təmin etmək və onların cəmiyyətdə ədalətli paylanmasını təmin etmək üçün lazımi sayda maddi və mənəvi nemətlər yaratmaqdır. Təsərrüfat formasına görə mülkiyyət münasibətləri də daxil olmaqla sosial sahələr iqtisadi böyümənin və əxlaqi dəyərlərin formalaşmasının əsas tərkib hissəsini təmin edir. Sosial sahələr əhalinin yaşayış səviyyələrini, xidmətlər sahəsini və bununla əlaqəli təsərrüfat formalarını əhatə edir. Sosial sahə iqtisadi sahə ilə sıx bağlıdır və səmərəli əlaqələr quraraq ölkənin iqtisadi artımını formalaşdırır. Sosial sahə dolayı yolla iqtisadi inkişafa nail olmağı hədəfləyir.

Nəticədə sosial sahələrin inkişafı əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsini və şəxsiyyətin mədəni inkişafını təmin edir. Aydınır ki, yüksək yaşayış səviyyəsi olan bir cəmiyyətdə iqtisadiyyatın daha səmərəli olduğunu düşünmək mümkündür. Sosial sahələr bir subyekt kimi müxtəlif sahələrin xüsusiyyətlərini və onların formalaşma mənbələrini izah edərək bir sistem rolunu oynayır. Sosial sahələrin struktur elementləri yekdilliklə fəaliyyət göstərsə də, hər birinin öz mütləq strategiyalarına sahib olması zəruridir. Sosial sahələrə aşağıdakılar daxildir:

1. Əhalinin sosial subyekt kimi ehtiyaclarının öyrənilməsi və yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması;
2. Sağlamlığın inkişafı;
3. Təhsilin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi;
4. Mədəniyyətin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi;

5. Mənzil-kommunal xidmətlərin təşkili və idarə edilməsi;
6. Sosial sığorta sisteminin idarə edilməsi;
7. Sosial müdafiə sisteminin təşkili;
8. Ekoloji tarazlığın qorunması;
9. Məşğulluğun təmin edilməsi.

Buna uyğun olaraq sosial sahələrin tələb sistemində aşağıdakılar daxil edilə bilər: maddi ehtiyaclar, mənəvi ehtiyaclar, sosial ehtiyaclar.

Sosial sahə sosial-iqtisadi və mənəvi mahiyyəti ilə xarakterizə olunur. İqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən kapital fondları, vəsaitlər və maliyyə xidmətləri yaradır və potensialını müəyyən müəssisələrin, ərazilərin və bölgələrin yerləşməsi ilə yaradır. Eyni zamanda, sahibkarlıq subyektləri bu sahələrdə proqramların hazırlanmasında yaxından iştirak edir və bu sektorun gəlirli olmasında maraqlı tərəf kimi çıxış edirlər. Bununla birlikdə sosial sahə daha çox kommersiya maraqları ilə deyil, bütövlükdə cəmiyyətin ümumi ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlıdır. Bu vəziyyətdə, əsas ölçüsü əhəlinin sosial rifahını ödəmək olan sosial dövlət və onun öhdəlikləri yaranır. Beləliklə, bu siyasət ölkənin sosial siyasət konsepsiyasının əsasını təşkil edərək iqtisadi inkişafın və sosial tərəqqinin təmin olunması ilə şərtlənir.

Sosial sahə də insan faktoru ilə əlaqəli olduğundan bu kateqoriyanın iqtisadi tərəfi əmək, gəlir və s kimi insan ehtiyaclarını ödəyən sistemlə əlaqədardır.

Sosial sfera, sosial prosesdə iştirak edən subyektlərin davamlı təkrar istehsal ehtiyacından irəli gələn cəmiyyətin daim dəyişən bir alt sistemidir.

F.R.Rəhmanova görə, sosial sfera insanın öz həyatını yenidən istehsal etdiyi və cəmiyyətin sosial funksiyasını yerinə yetirdiyi bir fəaliyyət sahəsidir (Rəhmanov F.R, 2012, s. 16). Bu vəziyyətdə fərdin sosial və vətəndaş hüquqları həyata keçirilir. Sosial sahənin fəaliyyəti obyektiv qanunlarla tənzimlənir və qurulmuş sosial idarəetmə prinsiplərinə əsaslanır.

Sosial sahələrin inkişaf perspektivləri, inkişaf perspektivləri, formalaşma mahiyyəti elmi, metodoloji və konseptual yanaşma strategiyasında qoyulmuşdur.

Dəyişmə meyli ilə qiymətləndirilən bir sıra icmalların dinamikasında, həmçinin iqtisadi artımın spesifik göstəricilərində təhlil olunur ki, bunlara:

- Metodoloji əsaslar;
- Mövcud vəziyyət;
- Əhalinin ehtiyaclarına uyğun xidmət;
- Əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğu;
- Məşğulluq;
- Ümumi daxili məhsul istehsalında rol və s. aiddir.

Sosial sahələrin irəliləyişinin maddi cəhəti adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcmninə, istehlak üçün istifadəsinə, eləcə də sosial xərclərin və investisiyaların təhlilidir. Sosial sahənin hər bölmədə potensialı daxilində fəaliyyət göstərən öz metodoloji cəhətləri var. Hər bir sosial sahənin növü iqtisadi səmərəliliyi ilə yanaşı təminat səviyyəsi ilə ölçülür və əhalinin tələbi normativ tələbə, sosial sahədəki xidmətlər və məhsulları müqayisə edərək tələbin ödənmə dərəcəsinə uyğun olaraq qiymətləndirilir. Metodoloji baxımdan, tələbin sosial təbiətinə, o cümlədən standartlara uyğunluğuna və ödəmə variantlarına əsaslanır. Standartlaşma metodları keyfiyyətə təhlil olunur, çünki tələb əhali qruplarından, gəlirlilik səviyyəsindən və bir sıra stimulyerici amillərdən asılıdır. Bu səbəbdən istehlakçıların motivlərinə, səbəblərinə, iqtisadi və sosial amillərə əsaslanaraq həm qütbləşmə, həm də tipoloji metodlardan istifadə etməklə sosial bazarın öyrənilməsinə ehtiyac var. Hər bir amilin sosial sahədəki rolunun qiymətləndirilməsi əhalinin yaşayış səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinə zəmin yaradır. Bu sahənin təsviri modelini yaradaraq, indiki mərhələdə irəliləmənin kommersiya maraqlarına deyil, insan kapitalının böyüməsinə və prioritetlərinin formalaşmasına yönəldiyi müəyyən edilə bilər. İnsan kapitalının bir proses kimi formalaşması mövcud mənbələrin böyüməsi, səmərəliliyin ölçüsü, uzunmüddətli qərarların qəbulu vasitəsilə tənzimlənir. İnsan kapitalı hər insanın əməyi və ictimai fəaliyyəti ilə qiymətləndirilir, eyni zamanda artımı əhalinin məhsuldarlığı, fəaliyyəti, elmi və təhsili ilə artır. O, əhalinin məhsuldarlığının artırılması məqsədilə elmin, təhsilin, səhiyyənin və siyasi həmrəyliyin gücləndirilməsinə yönəlib. Sosial inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi

olan insan amili sosial kapitalla tələbat sistemi ilə ödəniş formaları arasında yeni inkişaf formalarının tapılmasından ibarətdir. Sosial sahənin inkişaf metodologiyasının əsas göstəriciləri istehsal, paylanma və istehlak bazarlarında baş verən dəyişikliklərlə ölçülür, o cümlədən adambaşına istehsal həcmi, əhalinin hazırkı vəziyyəti və təhlükəsizlik səviyyəsi də daxil olmaqla, keyfiyyət göstəriciləri üzrə təhlil edilir. Bu göstəricilər aşağıdakılardır:

- Yoxsulluğun səviyyəsi;
- Minimum ehtiyac;
- Minimum yaşayış səviyyəsi;
- Yoxsulluq həddi.

Əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi metodologiyasına kömək edən amillərdən biri əhalinin istehlakının dinamik təhlilidir. Hazırkı mərhələdə ədalətli qütbləşmə sisteminin artımı, inkişafı istehlak strukturunun formalaşmasında öz əksini tapır. Əhalinin rifah halının yaxşılaşmasında keyfiyyətli dəyişiklik əhalinin gəlir səviyyəsinin yüksəldilməsi nəticəsində istehlak strukturunda mənəvi nemətlərin istehlakının mütəmadi olaraq dəyişməsidir. Riyazi tənliliklərin qurulması yolu ilə materialların balansları, gəlir və xərclərin rifah göstəriciləri olan qalıqları arasında elastiklik əmsalını təhlil etmək olar. Əhalinin sosial qrupları arasında gəlir və istehlak balansları təhlil edilir və bu balanslar gəlir mənbələri və istehlak mənbələri arasındakı əlaqəni göstərir. Əhalinin təqdim olunma səviyyəsi-adambaşına göstərilən xidmətlərin səviyyəsi, yeni xidmətlərin göstərilmə Şərtləri və onların mövcudluğunun şərtləridir. Normativ metodlardan sosial sahələrin inkişafı metodologiyasında istifadə olunur. Bu üsul səhiyyə sektoru, təhsil, xidmət və hər bir şəxs üçün lazım olan normal şərait ölçmək üçün istifadə olunur.

Sosial normalar bu sahədə mütəxəssislər üçün bir mövzu kimi tədris olunur. Beləliklə, onların yeniləşməsi dünyada gedən proseslərin, davranışların və əhalinin özünün münasibətlərinin yaxşılaşmasını tələb edir. Əhalinin təhlükəsizlik səviyyəsi mümkün normativ və real göstəricilərin nisbəti ilə müəyyən edilir. Təhlükəsizlik səviyyəsi 100 faizə yaxındırsa, təhlükəsizlik səviyyəsinə təsir edən amillər seçilir və tənzimlənir. Sosial normalar fizioloji, texniki, tibbi və mənəvi normalar kimi bir

neçə sahəyə bölünür. Bu standartlar tövsiyə olunan göstəricilər, o cümlədən təcrübə və elm əsasında hazırlanmış göstəricilər sistemidir. Sosial Standartlaşdırma vahid ölçmə sisteminin yaradılması və tətbiqi üçün əsas yaradır. İstehlak səbəti yaşayış minimumu üçün zəruri olan istehlakın normativ göstəricilərinə uyğun olaraq yaşayış minimumu, minimum əmək haqqı və digər gəlir üçün nəzərdə tutulub.

Ölkəmizdə qiymətlərin və qiymət amilinin illik artımı nəzərə alınmaqla dövlət büdcəsi hər ilin dekabr ayında Milli Məclisin iclasında nəzərdən keçirilir və təsdiq edilir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra problemlərin çevik və sistemli həlli metodlarının tətbiqi metodologiyası ölkəmiz üçün zərurətə çevrilmişdir. Eyni zamanda, dünya bazarlarına çıxış, ərazi bütövlüyü və resurslardan tam istifadə sürətli iqtisadi strategiya konsepsiyası ilə stimullaşdırılır. Sürətləndirmə konsepsiyasının aparıcı mexanizmi əhalinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında qütbləşmənin elmi əsaslarla tənzimlənməsi, eyni zamanda proqnozlaşdırılması və sistemlik proqramların bir neçə sahədə tətbiqi olmalıdır (Кошанов А.И и другие., М., 2001, с 71-74). Bu konsepsiyanın əsas məqsədi və vəzifələri daxili və dünya bazarlarına inteqrasiya səmərəliliyinin artırılmasına, iqtisadi inkişafa, iqtisadi azadlığa, rifaha yönəldilmiş istehsal və istehlak arasındakı gəlirlilik göstəricilərinə uyğun olaraq formalaşan strategiyanın əsas aparıcı istiqamətidir. Sosial sahəni inkişaf etdirmək, əhalinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün çoxalma təmin edən investisiya proqramları, qütbləşmənin sosial əsası, milli təşəbbüsün inkişafına zəmin yaradan təşviq sistemi yaradılmalıdır. Sosial sahələrin inkişafının sürətləndirilməsi strategiyası ölkəmiz üçün çox perspektivli bir istiqamətdir. . Beləliklə, inkişafa daxil olan strateji planlaşdırma ölkənin siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas mexanizmində ifadə olunur. Sosial sahələrin inkişafının strateji planlaşdırılması konkret məqsədlərə və onların həyata keçirilməsinə yönəlmiş proqram tədbirlərindən ibarətdir. Strateji planlaşdırma sosial konsepsiyaya və müvafiq sosial siyasətə əsaslanır. Strateji planlaşdırma ölkəmizdə kiçik və orta biznesin inkişafını təmin etməyə yönəlib. Dövlət tərəfindən, hətta kiçik müəssisələrə aparılan siyasət nəticəsində kooperativlər və bilavasitə yaradılmış emal şirkətləri vasitəsilə xarici bazarlara çıxmaq təklif olunur. Xalq təsərrüfatının potensialının

qiymətləndirilməsi, iqtisadiyyatın sosial yönümlü sektorlarının perspektivlərinin inkişafı, yoxsulluğun azaldılması respublikanın maraqlarının ədalətli təminatı prinsiplərinə əsaslanır. İqtisadi təhlillərə görə istehlak sahəsinin qabiliyyəti əhalinin sosial-demoqrafik tərkibi, yaşayış səviyyəsi, məşğulluq və əmək haqqı ilə formalaşır. Sosial sahələrin yerləşdirmə metodları balans, təqlid, proqnozlaşdırma, iqtisadi-riyazi metodlarla təhlil olunur. İqtisadi təhlil göstərir ki, sosial müavinətlər gəlir, qənaət və xərclərin strukturuna görə tələb və təklif ayrılmasına görə dəyişir (Жеребин В.М., Романов А.Н. 2002. с.135):

$$I_s = f(a^j * j * g - * (y^l) - * y - * T)$$

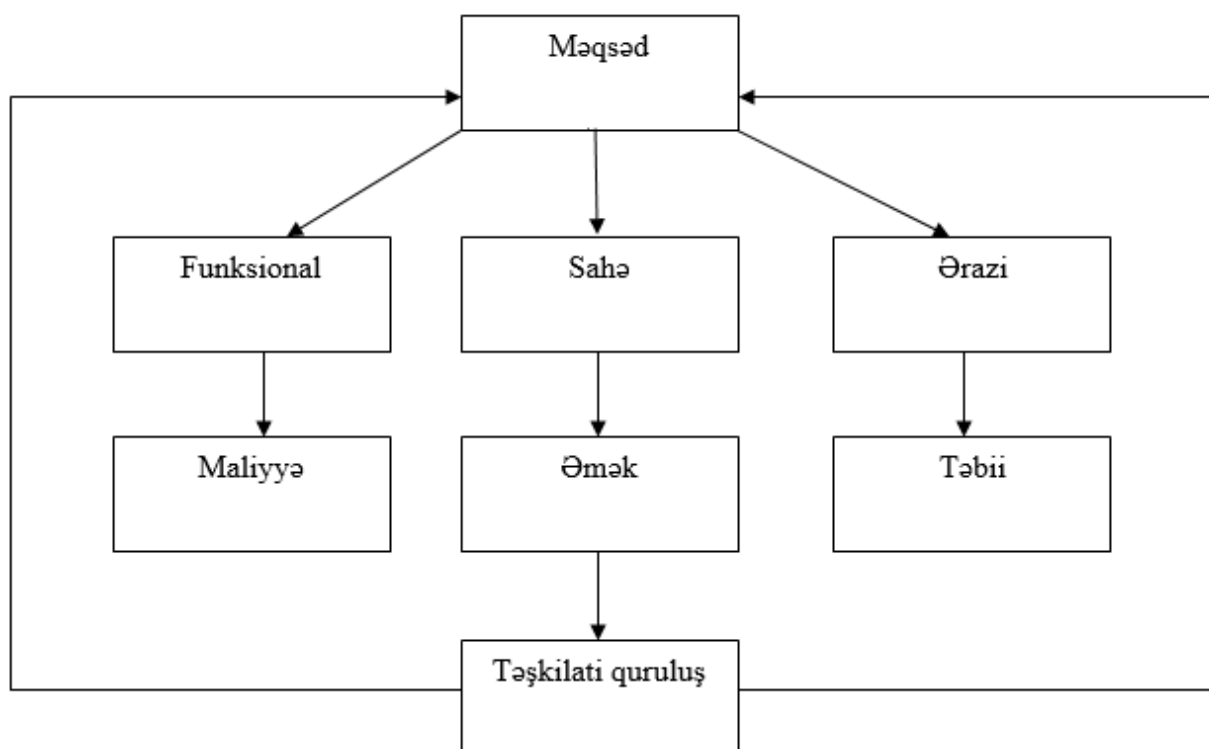
Burada: I_s - adambaşın düşən istehlakın səviyyəsi, a^j - gəlir, j - gəlirin forması, g - demoqrafik göstərici, y^l - bazarın tələbi, T - bazarın təklifidir. İstehlak funksiyasının çox amillər üzərində dəyişməsi strukturunu, hər bir amil üzrə dəyişmə dinamikası müəyyən edilir. Müasir dövrdə ölkəmizdə gəlirlərin formalaşma mənbələri və sosial amillərin artımı meylləri gələcəyə baxışın anatomiyasını da dəyişmişdir. Hazırda ölkəmizdə sosial gərginlik ön plana çəkilir və bu yeni istiqamətlərin seçilməsini, konsepsiyaların tətbiq edilməsini zəruri etmişdir. Bu konsepsiya aşağıdakı bölmələrində artım şəraitinin yaradılmasına yönəldilir:

- Neftdən daxil olan gəlirlərin qeyri-neft sektoruna;
- İnsan kapitalının artımına;
- Sosial infrastruktur sahələrinin inkişaf etdirilməsinə;
- Əhalinin intellektual inkişafının təmin edilməsinə.

Ölkəmizdə təhsilin və elmin inkişafı bu istiqamətdə neft gəlirlərindən istifadə olunmasını tələb edir. Sosial sahələrdə inkişaf problemlərinin təhlili iqtisadi göstəricilərlə, əhalinin təbii artımı dinamikası ilə, istehlak, təhsil, habelə digər mədəniyyət sahələrində seçici davranışları ilə müəyyən olunur. Sosial problemin həllini ictimai tələb, ictimai rəy, eləcə də əhalinin gələcəyini proqnozlaşdırmaq motivasiyası əsasında öyrənməyə ehtiyac var. Əhalinin həyat səviyyəsini, məşğulluğunu, sosial-iqtisadi problemlərini öyrənmək üçün sosial sorğular keçirilir. Bu sorğular əhalinin bütün təbəqələrini əhatə etmir. Məhz buna görə də, əhalinin müəyyən bir sayda və sosial sorğunun əhatə dairəsində bir sorğu keçirərək, onların

xidmətləri ilə sosial qurumlar arasındakı əlaqə təhlil edilə bilər və əhalinin xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmək üçün statistik-riyazi modellərdən istifadə edilə bilər. Sosial sahələrin fəaliyyətini planlaşdırma metodları strateji və marketing prinsiplərinə əsaslanır (Sxem 1). Sosial sahələrin planlaşdırma istiqamətləri aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir:

Sxem 1: Sosial sahələrin planlaşma istiqamətləri

Mənbə: Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti, Bakı, 2015 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Makro səviyyədə üsullar mikro səviyyəli marketing planlaşdırmasını asanlaşdırır. Beləliklə, məhsul və xidmətlərin keyfiyyəti, onların qiyməti, tələb və təklifin tənzimlənməsi marketing planlaşdırılmasında istifadə olunur. Marketing planlaşdırılması bazar prinsiplərinə əsas prioritet kimi əsaslanır və sosial tələbatın strukturuna uyğunlaşdırılmışdır. Marketing üsulları vətəndaşlar tərəfindən xidmətlərin istehlakı üçün vacibdir, onların mövcudluğu çərçivəsində sosial inkişafa kömək edəcək istehlak strukturunu tapa bilərsiniz.

Struktur istehlak növündən asılı olaraq vətəndaşlar ödəniş üsulları ilə siniflərə bölünə bilərlər:

- varlı,

- orta,
- yoxsul təbəqələr.

Buna görə də, insanların sayı artdıqca, xidmətlərə tələbat azalır və daha çox xidmət xərcləri artır və insanların əsas xərcləri qeyri-maddi mallar üzərində cəmlənmişdir. Əhalinin yoxsul təbəqələrindən olan qadınların gəlirləri artdıqca, onların ərzaq məhsulları üzrə xərcləri də artır. Sosial tərəqqi proqnozlaşdırma nəticələrinə əsasən metod kimi qiymətləndirilir. Elmi-texniki tərəqqi və onun nəticələri müxtəlif hökumət proqramlarında öz əksini tapıb. Elmin proqnozu həm praktiki, həm də sosial nəticələrə nail olmaq baxımından həyata keçirilir. Sosial sahədə tədqiqatların metodologiyasına şimal-ərazi aspektindən baxılır. Hər bir bölgədə hər bir bölgədə sosial inkişaf, məşğulluq və infrastruktur səviyyəsi təhlil edilir.

Sosial sahədə inkişaf modelinin ideyası milli rifahın təmin edilməsindən irəli gəlir. Sosial sahədə inkişaf metodologiyası 3 xarakterik yanaşmada əks olunmuşdur:

- Birincisi, fokuslanmış yanaşmanın konseptual mahiyyəti səviyyəsində biz istənilən inkişaf səviyyəsinə konkret məqsədlə nail olmağa çalışırıq.

- İkinci yanaşmanın idarəetmə vəziyyəti ondan ibarətdir ki, yanaşma şəraitində cari vəziyyətin dəyişməsinin tezliyini riyazi modellərin köməyi ilə istənilən tərəfə və nəhayət, cəmiyyətin nöqtəsinə qədər olan məsafəni dəqiq qiymətləndirmək olar.

- Üçüncü yanaşma məqsədyönlü yanaşmanın məqsədəuyğunluğunun, dəqiqliyinin və resurs potensialının konkret təzahürüdür. Belə ki, hədəf fəaliyyətinə nail olmaq üçün mövzu, vasitə və metodlardan istifadə resurs yanaşmasında əks olunur. Sosial sahənin metodoloji əsasını insan tələb sistemi, onun mürəkkəbliyi, sistemləşdirilməsi, əks əlaqə ilə ödəmə formaları və mexanizmləri təşkil edir. Sosial sahələr funksional, hədəflənmiş siyasətin təzahürü kimi qəbul edilir. Beləliklə, daxili və xarici insanın iqtisadi potensialının onların idarə edilməsindəki rolu qiymətləndirilir (Хижный Э. 2006, с. 23).

Sosial sahənin iqtisadiyyatı iqtisadi tərəkürün ayrılmaz hissəsi olmaqla, problemləri, onların inkişafını, reproduksiyasını, müdafiəsini formalaşdırır və

inkişaf etdirir. Eyni zamanda, işgüzar dövrdə iştirak edən resurslardan istifadə mexanizmləri təkmilləşdirilir, cəmiyyətin funksional vəzifələrin geniş spektrinin daha da inkişaf etdirilməsi üzrə öhdəliklərini idarə edir. Bu istiqamətlərin inkişafı nəzərə alınaraq dövlət büdcəni, gəlir və xərclər siyasətini, tənzimləmə mexanizmlərini təhlil edir.

Sosial sahələrin iqtisadiyyatı təsnifat, problemlər, inkişaf, təkrar istehsal, iqtisadi düşüncənin qorunması qaydalarını formalaşdırır və inkişaf etdirir.

Sosial problemlərin həllində, onun öyrənilməsində ixtisaslaşmış kadrların istifadəsinə qəbul edilmiş sosial müdafiədə, eyni zamanda yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsində, insanların inkişafında, qorunması üçün yaradılmasını təmin edən əsas şərtləri, vəzifələrini, mexanizmlərini, dövlət siyasətini, sosial siyasətlərini, sosial proqramlarını həll yollarını təklif edir. Mənzil təminatı tələbinin ödənilməsi amillərdən biridir. Bu baxımdan mənzil inşası, bölgüsü, ondan istifadə problemləri, bu sektorun inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Bu baxımdan, mənzil fondundakı fərdi evlərin ilkin kapitalı kimi fərdi yaşayış evlərinin tikintisində yerli hakimiyyət orqanlarının payının artırılması və mənzil imkanlarının daha da yaxşılaşdırılması üçün bu sahələrdə irəliləyiş tədbirləri görülməlidir. Sosial problemlərin həllində mənzil tikintisini inkişaf etdirmək üçün uzunmüddətli illik borc vermə şərtlərini inkişaf etdirmək xüsusilə vacibdir. Əsas metodoloji cəhətlərdən biri də aztəminatlı ailələr üçün yerli büdcələr hesabına tikinti və mənzil təminatı praktikasının davam etdirilməsidir. Beləliklə, minimum maliyyə təminatı olan ailələr üçün minimum mənzil səviyyəsinin tətbiq edilməsinə, mənzilin minimum səviyyədən yüksək olan ərazilərində vergi sisteminin tətbiqinə ehtiyac var.

Beləliklə, müasir dövrdə sosial problemlərin həllini, vəzifəsini və təşkilini davam etdirmək üçün aşağıdakıları nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur:

- Əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması,
- Sosial təminat və təhlükəsizlik,
- Sosial müdafiə,
- Sağlamlıq və ölüm,

- Kulturologiyanın inkişafı,
- maliyyə və büdcə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi,
- Planlaşdırma mexanizmləri,
- Qütbləşmə tədqiqatı və qiymətləndirilməsi metodologiyası,
- Sosial kapitallaşma və s.

1.2. Sosial sahənin formalaşması amilləri, əsas xüsusiyyətləri və inkişaf modelləri

İnsan həyatı ilə əlaqəli sosial sahələrin iqtisadiyyatı iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən sistemik münasibətlər məcmusu kimi başa düşülür. Milli iqtisadiyyatda sosial sahələrin inkişafına yönəlmiş hədəflər insanın həyat səviyyəsini, onun sosial ehtiyaclar sistemini yüksəltmə mexanizmlərinin təşkili ilə formalaşır. Müstəqillik qazandıqdan sonra inkişaf modeli sosial hədəflərə uyğunlaşdırılır və cəmiyyətin sosial yükü müəyyənləşdirilir. Odur ki, iqtisadi və sosial elmlər sisteminin bir hissəsi olan bu sahələrin iqtisadiyyatı hədəflərin mahiyyətini, dinamikalarını, eləcə də idarəetmə mexanizmlərini formalaşdırır. Sosial sahələr iqtisadiyyatın iqtisadi və sosial mənası sahə səviyyəsində deyil, kəşşən müstəvilərin konturunda təhlil olunur. Bu sahənin dünya iqtisadiyyatında inkişafı ölkənin iqtisadi inkişaf meyillərini, sosial-demoqrafik tərkibini, əhalinin davranış qabiliyyətini əks etdirən amillərin təsirini qiymətləndirməklə müəyyənləşdirilir. Maddi dəyərlərlə yanaşı, sosial sahələr də mənəvi dəyərlər yaradır. Beləliklə, sosial-iqtisadi sahə mahiyyət etibarilə bir-birinə bağlıdır və effektiv ünsiyyət şəklində təşkil edildikdə böyüməni əmələ gətirir. Bu sahələr iqtisadi inkişafın əsas amili kimi iqtisadi inkişaf dinamikasına təsir göstərir. Nəzəri mülahizələr və praktik təhlillər göstərir ki, sosial sahələrin inkişafı əhalinin artmasına və cəmiyyətin ümumi inkişafına təsir göstərir. Həm də belə qənaətə gəlmək olar ki, yüksək yaşayış səviyyəsi olan bir cəmiyyətdə iqtisadiyyat səmərəlidir, iqtisadi inkişaf üçün iqtisadi prosesləri idarə etməyə ehtiyac var. Sosial sahələrin hər bir əhalinin rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir. Eyni zamanda,

sosial sahələr qarşılıqlı əlaqədə tələb sisteminin ödənilməsinə yönəldilmişdir.

Bunlara daxildir:

- sosial bir qurum kimi əhalinin ehtiyaclarının öyrənilməsi və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması;
- sağlamlığın inkişafı və onun insan inkişafı indeksinə təsiri;
- ekoloji tarazlıq və ekoloji xidmət;
- sosial müdafiə problemləri və sistemin əsas istiqamətləri;
- sosial sığorta sistemi;
- mənzil-kommunal xidmətlərin təşkili və idarə edilməsi;
- təhsilin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi.

Bu sahələrin dövlətin inkişafındakı rolu geniş bir iqtisadi qurum kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, sahibkarlıq subyekti tərəfindən istehsal olunan məhsulun həcmi və strukturu bazar tələbinə uyğun olaraq planlaşdırılır. Sosial sahə iqtisadiyyatın kommertiya maraqlarını ödəmək üçün deyil, əhalinin və bütövlükdə dövlətin ümumi tələbatını ödəmək üçün təkmilləşdirilir. Ümumiyyətlə, bu sahənin inkişafı iqtisadiyyatın səmərəliliyinin göstəricisi kimi qəbul oluna bilər. Çünki milli iqtisadiyyatın inkişaf problemlərinin (işsizlik, daxili miqrasiya, xarici ölkələrə "beyin axını" və başqa problemlər) təsnifatı göstərir ki, onun öyrənilməsi, araşdırılması, eləcə də respublikanın inkişafı iqtisadi artım, əhali artımı, paylama və mübadilə şərtləri, tənzimləmə kompleks şəkildə həyata keçirilir (Nağıyev Ə.T., Mütəllimova V.A, 2013, s.78). Əsas göstəricilərdən biri mahiyyət etibarilə sosial-iqtisadi kateqoriya olan əhalinin həyat səviyyəsidir, insanların istehlakına lazım olan maddi və mənəvi nemətlərin miqdarı, ehtiyaclarını ödəmənin göstəricisidir. Sosial sahə həm ümumi, həmçinin də xüsusi iqtisadi qanunlara tabe olan bütöv bir sosial quruluşdur. Burada sosial sahələrin irəliləyişi cəmiyyətdə fərqli bir iqtisadi funksiyaları yerinə yetirir. Sosial sahələr ictimai həyat tərzinin ayrılmaz hissəsi olaraq qəbul olunmalıdır. Bununla da, həmin sahələrin irəliləyişi insanın, mövcud vəziyyətin, tələbi ödəmək variantlarının elmi proqnozlaşdırılması metodologiyasına əsaslanır. Bu səbəbdən sosial proqnozlar onları idarə etməzdən əvvəl edilir.

Sosial sahələrin bölgüsü xalis sahələrə, bölgələrə, funksional mövqələrə bölünür və tələb sisteminə daxil edilir.

Sosial sahələr insanın həyat səviyyəsi ilə ən yaxından əlaqələndirilir və həyat səviyyəsi ilə müəyyən edilmiş rəqabət mühitinə tam uyğunlaşa bilmir. Bunu nəzərə alaraq demək olar ki, onun ehtiyatlarının çox hissəsi dövlətin mərkəzləşdirilmiş mənbələri tərəfindən təmin olunur. Dövlətimiz aztəminatlı ailələrin, tələbələrin, əlillərin, yetimlərin, tənha qocaların ehtiyaclarını ödəmək üçün büdcədən sosial xərclər ödəyərək həyat səviyyəsini yüksəltməklə sosial rifah və tərəqqiyə nail olur. Sosial inkişaf öz qanunları və spesifik dəyişiklik meyilləri olan bir prosesdir. Beləliklə, bunlar cəmiyyətin rifahı, insanların davranışı, həyat fəaliyyəti, qərar vermə ilə əlaqədardır və həm iqtisadi inkişafın nəticəsi, həm də müəyyənedici amilidir. Sosial inkişafın planlaşdırılması və tənzimlənməsi iqtisadiyyatın məqsədəuyğun bir hissəsidir. Dövlət bu dəyişiklikləri dövlətin mənafeyi baxımından həll etmək, büdcəsi daxilində inkişaf təmin etmək məqsədi daşıyır. Sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsi dövlətin və əhalinin idarə olunması, habelə əhalinin ehtiyaclarını ödəyən obyektiv mexanizmlər məcmusudur. Bu istiqamətlərin inkişafının dövlət tənzimlənməsinin əsas obyektləri aşağıdakılardır:

- Tələb sistemi, təlim, inkişaf göstəricisi;
- Gəlirlər əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, onun dinamikası;
- Təhsil, Məişət xidmətləri, nəqliyyat və digər qeyri-istehsal sektorları da daxil olmaqla əhalinin istehlakı;
- Bütövlükdə əhalinin həyat səviyyəsinə, həyat tərzinə, onun amillərinə, mövcud iqtisadi və sosial mexanizmlərin həyat səviyyəsinə təsirinə həsr olunmuş bölmələr;
- Cəmiyyətin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri: Asudə vaxt və istifadəsi məsələləri,
- Təbii artım,
- Doğum və ölüm arasındakı nisbət,
- Demografik şərtlər,

-Mədəniyyət, incəsənət və digər mənəvi dəyərlərin mövcud vəziyyətini, inkişafının maliyyə əsaslarını, işçi heyətini, maddi-texniki bazasını və digər aspektlərini əhatə edir;

- Hazırkı vəziyyətdə dövlət və qeyri-dövlət mülkiyyəti formasından asılı şəkildə, səhiyyə, təhsil və başqa sahələrdə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasının tənzimlənməsi;

- Xarici iqtisadi əlaqələrin əhalinin yaşayış səviyyəsinə, elmi-texniki siyasətin formalaşmasında əhalinin məşğulluğuna təsirini qiymətləndirmək;

- Təbii ehtiyatlardan istifadənin sosial parametrlərini tənzimləmək, bu sahələrin inkişafı üçün zəruri olan təşkilati, iqtisadi və texniki problemlərin həllini müəyyənləşdirmək.

Bölgələrdə sosial infrastrukturun səmərəli yerləşdirilməsində bəzi şərtlər nəzərə alınmalıdır. Bunlara aiddir:

- Sosial infrastrukturun əhəmiyyəti,
- Bölgədəki rolu,
- Qonşu bölgələrə təsiri.

Dövlət və özəl sektor milli iqtisadiyyatın inkişafında vacib rol oynayır. Həmin sektorların bütün fəaliyyətinin təsiri sosial-iqtisadi inkişafı nəticələnib. Özəlləşdirmə məşğulluq mənbəyi kimi özəl sektorların iqtisadi artımını gücləndirərək getdikcə daha vacib rol oynamalıdır. Bu məqsədə görə Strateji Yol Xəritələri, bu fəaliyyət planı hazırlanmışdır. Milli iqtisadiyyatın irəliləyişində dövlət özəl sektoru inkişaf etdirməyi, idarəetməni təkmilləşdirməyi, iqtisadi səmərəliliyi əldə etməyi, sabitliyi artırmağı və hətta müsbət sosial, iqtisadi və ekoloji dəyişikliyi hədəfləyir. Milli iqtisadiyyatın inkişafındakı bir çox mənbələrdən bəlkə də ən əhəmiyyətli ölkənin işçi qüvvəsidir. Yüksək insan kapitalı olan hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı müsbət nəticələr verir. İqtisadiyyatın inkişafında digər mənbələrdən istifadə etməklə yaxşı və məhsuldar işçi qüvvəsi artımına və firavan həyat səviyyəsinə nail olmaq mümkündür. İnsan kapitalının inkişafında əsas amillərdən biri təhsildir. Buna görə də təhsil, ölkəni idarə etməkdə ən vacib amillərdən biridir. Bu səbəbdən təhsil hər bir dövlət siyasətinin çox vacib bir

hissəsidir. İnsan resurslarının keyfiyyəti burada xüsusilə elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə və turizm xidmətlərində daha vacibdir. Kadr potensialı təlim müəssisələrində (peşə məktəbləri, orta ixtisas təhsili müəssisələri, ali təhsil müəssisələri və s.) formalaşır. Buna görə kadr hazırlığına diqqət yetirilməlidir. Beləliklə, təhsil müəssisələrində təlim səviyyəsi yetərli deyilsə, bu, öz növbəsində, müəssisələrdə keyfiyyətli kadr təminatında problemlər yaradacaqdır. Bu, son nəticədə milli iqtisadiyyatın inkişafına mane olacaqdır. Statistika görə insan resurslarının əhatə dairəsi əsasən infrastrukturla məşğul olan əhalidir (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi Göstəriciləri Bakı, 2015-2019, s.24). Ümumiyyətlə, milli iqtisadiyyatın inkişafında insan resursları iqtisadi səmərəliliyin artırılmasında və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu onu göstərir ki, müvafiq sahədə çalışan kadrların təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi dövlət siyasətinin əsas hissəsi olmalıdır.

Resurs potensialı iqtisadi inkişafda və sosial problemlərin həllində prioritet rol oynamışdır. İqtisadiyyatın inkişafındakı resurs potensialı bir sıra səbəblərə görə dəyişdirilə bilər, sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində məqsədyönlü öhdəliklərin icrası üçün obyektiv əsasdır. Resurs potensialı istehsalın son istehlak üçün məhsul və xidmətlər istehsal etmə qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Cəmiyyətin istehsal və qeyri-istehsal ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş məhsul, tələbin təhlili və onun proqnozlaşdırılması üçün ilkin şərtlərdən biridir. Resurs potensialının əsasını dinamik böyüməyə və cəmiyyətin artan ehtiyaclarını daha yaxşı qarşılamağa yönəlmiş istehsalçı qüvvə təşkil edir. Milli iqtisadiyyatın inkişafında təbii, əmək, investisiya və informasiya ehtiyatlarının tərkibi, o cümlədən elmi-texniki tərəqqi genişlənir. Azərbaycan dünyanın əlverişli mövqeyində olmaqla böyük əhəmiyyətə sahibdir. Tranzit ölkə kimi respublikamızın müasir dövrdə inkişaf səviyyəsi və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsi uğurlu olmuşdur. Elmi və texniki tərəqqinin nəticəsində müasir texnologiyaların, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin istifadəsi insan potensialına investisiya tələb edir. Əmək ehtiyatlarındakı dəyişikliklərin təhlil olunması və proqnozlaşdırılması bir neçə istiqamətdə aparılır. Bunlar:

- Vətəndaşların ümumi sayının dinamikası qiymətləndirilir və proqnozlaşdırılır;
- Vətəndaşların təbii böyümə göstəriciləri qiymətləndirilir və təhlil olunur;
- Əmək qabiliyyətli əhəlinin sayı təxmin edilir və analiz edilir;
- Vətəndaşların miqrasiyası qiymətləndirilir və təhlil olunur.

1.3. Sosial sahədə aparılan islahatların dünya təcrübəsi

İnsan hüquqlarının qorunması əsasən sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, ayrı-ayrı ölkələrin və bölgələrin sosial sferasının vəziyyətindən asılıdır. Bu əsaslarla dünya ölkələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Qərbi Avropa və Şimali Amerika ölkələri, Yaponiya, Avstraliya və Yeni Zelandiya;
- orta inkişaf səviyyəsinə sahib ölkələr, ilk növbədə Latin Amerikası dövlətləri;
- Mərkəzi və Şərqi Avropada və keçmiş SSRİ ərazisində keçid iqtisadiyyatı olan ölkələr;
- Afrika və Asiyada ən az inkişaf etmiş və ən kasıb dövlətlər.

Müəyyən dövlətlərin sosial inkişafının və sosial siyasətinin əsas istiqamətlərinin məzmunu və parametrləri məlum olduğu təqdirdə sosial sahələrin vəzifələrini, forma və metodlarını düzgün müəyyənləşdirmək mümkündür. Qeyd edək ki, Qərb dövlətləri əhəlinin sosial müdafiəsi (sosial xidmətlər) siyasətinin əsas prinsipləri bunlardır: sosial sığorta, sosial təminat, sosial yardım.

Sosial sığorta qanunla müəyyənləşdirilir və pensiya, xəstəlik, qəza, əlillik və işsizlik halında vətəndaşları qorumaq məqsədi daşıyır. Sosial sığorta, riskin ödənilməsi və sosial bölgü üçün vacib vasitədir. Bu sosial xidmət növü işçilərin, işəgötürənlərin icbari sığorta haqları hesabına və qismən dövlət büdcəsindən formalaşır. İcbari dövlət sosial sığortası ilə yanaşı, özəl sığortası da mövcuddur.

Sosial təminat hər bir vətəndaşa (qaçqın, köçkün, hərbi münafişə zamanı yaralanan), zərər çəkmiş və ya əziyyət çəkən bir ehtiyac sahibinə yardım göstərmək məqsədi daşıyır.

Sosial yardım, yardımın fərdiləşdirmə prinsipi və subsidiya prinsipi ilə müəyyən edilir. Sosial yardımın verilməsi ehtimalı, hər bir şəxsin sıxıntı içində olduğu və keçmişdə rüsumlar və vergilər ödəyib-ödəməməsindən asılı olmadığı zaman hər bir halda qərar

verilir. Sosial yardım dövlət fondları hesabına maliyyələşdirilir və subsidiya prinsipinə əsaslandığı üçün fərdin sosial xidmətlərə nə qədər ehtiyac duyduğunu müəyyən etmək lazımdır.

Sosial yardım böyük ölçüdə digər sosial yardım sahələrində (sığorta və sosial təminat) mövcud olan problem və çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına xidmət edir. Sosial yardım, ilkin rüsumlar və ya vergilər ödəyib-ödəməməsindən və öz vəziyyətində günahkar olub-olmamasından asılı olmayaraq heç bir insanın maddi yardımsız qalmaması vəziyyətini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu cür yardım ləyaqətli bir həyat üçün şərait yaradır.

Qərb dövlətlərində sosial xidmətlərin və sosial işlərin aktiv yayılması və inkişafı üçün vacib bir təkan 20-ci əsrin ortalarında bərqərar olmuş "sosial dövlət" siyasəti və konsepsiyası idi. Bu paradigma bütün vətəndaşların təməl sosial xidmətlərə olan hüquqlarını müəyyənləşdirdi və vahid bir sistemdə birləşdirdi: təhsil, səhiyyə, məşğulluq, mədəniyyətə çıxış, pensiya, əlillik vəziyyətində sosial yardım, işsizlik müavinəti, uşaq müavinəti və s.

Bu müddətdə növbəti addım, sosial hüquqlar və sosial müdafiə ilə bağlı qanunların da şəxsi səviyyədə, müəyyən bir şəxs, ailə, icma ilə həyata keçirilmədən istənilən nəticəni verməyəcəyini dərk etmək idi. Bu yanaşma sosial işin mahiyyətini təşkil edir.

Qərbi Avropa ölkələrində sosial siyasət, sosial təminat və sosial iş konseptual olaraq 18 oktyabr 1961-ci ildə qəbul edilmiş Avropa Sosial Xartiyasına əsaslanır. Bir giriş, beş hissə və əlavədən ibarət olan Avropa Sosial Xartiyası siyasi və mülki hüquqlarla sıx əlaqəli olan və hər hansı bir ölkədə xüsusi və siyasi demokratiyanın əsasını təşkil edən vahid bir bütün təşkil edən sosial və iqtisadi hüquqların tanınması və qorunması sənədidir.

Xartiyanın əsas məqsədləri giriş sözündə ifadə edilmişdir: bu, ayrı-seçkilik edilmədən sosial hüquqlardan istifadə, həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, ona qoşulmuş və tam təsdiqlənmiş dövlətlərin əhalisinin rifahının yaxşılaşdırılmasıdır.

Nizamnamənin ikinci hissəsində 19-cu maddə bu aktla zəmanət verilən bütün hüquqları açıqlayır. Sosial Xartiya tərəfindən tanınan sosial hüquqlar bir neçə fərqli qrupa bölünə bilər: iş sahəsinə aid hüquqlar; həmkarlar ittifaqı təşkilatında iştirakla əlaqəli

hüquqlar; işçilərin qorunması ilə əlaqəli hüquqlar və digər kateqoriyalar; peşə təhsili ilə əlaqəli hüquqlar və xaricdə işləmə hüquqları.

Birinci hüquqlar qrupu, Nizamnamənin 1-4-cü maddələrində işləmək hüququnu, bərabər əmək şəraitini, iş yerində təhlükəsizlik və sağlamlıq hüququnu, ədalətli əmək haqqını təmin edən maddələrdə nəzərə alınır.

Həmkarlar ittifaqı təşkilatlarında iştirak hüququ Nizamnamənin iki maddəsində təsbit edilmişdir: 5-ci maddə işçilərin və işəgötürənlərin öz mənafelərini qorumaq üçün təşkilatqurma hüququnu təmin edir, 6-cı maddə kollektiv müqavilə hüququndan bəhs edir və "işçilər və işəgötürənlər arasında tətillik hüququ da daxil olmaqla işçilərlə işəgötürənlər arasında bir qarşıdurma olması halında kollektiv fəaliyyət hüquqlarını tanıyır."

İşçilərin və lazım olduqda başqalarının hüquqlarının qorunması zəmanəti aşağıdakı hüquqların tanınması ilə təmin edilir: uşaqların və yeniyetmələrin xüsusi qoruma hüququ, xüsusən işə qəbul yaşını məhdudlaşdırmaq (maddə 7); qadın işçilərin xüsusi qorunma hüquqları (maddə 8); sağlamlıq hüququ (maddə 11); sosial təminat hüququ (maddə 12); sosial və tibbi yardım hüququ (maddə 13); sosial xidmətlər hüququ (maddə 14); ailənin sosial, hüquqi və iqtisadi qoruma hüququ (maddə 16); ana və uşaqların sosial və iqtisadi qoruma hüquqları (maddə 17).

Peşə təhsili ilə bağlı hüquqlar 9, 10, 15-ci maddələrdə verilmişdir. Bu maddələr peşə təhsili almaq hüququ və fiziki və əqli qüsurlu şəxslərin peşə təhsili və peşə və sosial hüquqlarını təmin edir. Əcnəbi işçilərin hüququnu təmin edən hüquqlar 18-ci maddədə və işçi miqrantların və ailələrinin qorunma və yardım hüquqları 19-cu maddədə göstərilmişdir.

5 may 1988-ci ildə doqquz dövlət Xartiyaya əlavə protokol imzaladı. Protokol Xartiyanın bəzi problemlərini doldurur və bu sənədə daxil edilmiş bəzi hüquqların qorunma səviyyəsini yaxşılaşdırır.

Protokol təmin edir:

- cinsindən asılı olmayaraq əmək və məşğulluq sahəsində bərabər imkanlar və bərabər münasibətlər hüququ;

- işçinin müəssisədən məlumat və məsləhət almaq hüququ (iqtisadi və maliyyə vəziyyəti barədə məlumat, işçilərin maraqlarına təsir edə biləcək qərarlarla əlaqədar məsləhətlər);
- işçilərin iş şəraitinin və iş mühitinin təyini və yaxşılaşdırılmasında iştirak etmək hüququ (iş yerində sağlamlıq və təhlükəsizlik, iş qaydalarına riayət olunmasına nəzarət və s.);
- yaşlı insanların sosial müdafiə hüququ (kifayət qədər vəsait, uyğun mənzil, tibbi xidmət və s. almaq zəmanətləri).

1961-ci ildən bəri Avropa Sosial Xartiyasının fəaliyyət göstərməsi, nizamnamənin tətbiqinin praktik nəticəsini və onun nəzarət prosedurunun işləməsini aşkar etməyə imkan verir. Beləliklə, Xartiyanın real təsirindən danışarkən, bir normativ sənəd olduğu üçün dövlət tərəfindən təsdiqlənməmişdən əvvəl də təsir göstərə biləcəyini unutmamalıyıq. Həqiqətən də, belə bir sənədin təsdiqlənməsi maraqlı dövlətdən qanunvericiliyinin, tətbiqetmə praktikasının və dövlətin Xartiyaya qoşulduğu zaman üzərinə götürdüyü öhdəliklərin müəyyənləşdirilməsi üçün mümkün düzəlişlərin dərinədən təhlilini tələb edir.

Bəzi dövlətlər Xartiyanı sosial siyasətlərini inkişaf etdirmə yollarını müəyyənləşdirmək üçün bir rəhbər kimi istifadə edirlər. Xartiyanın bu rolu, sosial siyasət və qanunvericilik sahələri islahat mərhələsində olan Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri üçün xüsusilə maraqlı ola bilər.

Ötən illərdə Xartiya bir sıra ölkələrin sosial sferasında qanunvericiliyin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir (ХИЖНЫЙ Э. 2006,с.254):

Avstriyada:

- müəyyən kateqoriyalı vətəndaşlara sosial və tibbi yardımın genişləndirilməsi (maddə 13, bənd 4);
- qadınların və kişilərin əmək haqqı bərabərliyinə dair qanunvericilik islahatı 4-cü maddənin 3-cü bəndinin tələblərinə yaxınlaşdırdı.

Kiprdə:

- dövlət qulluqçularının həmkarlar ittifaqı təşkilatlarında iştirak azadlığı hüququnun gücləndirilməsi;

- Əcnəbilər və Miqrasiya Qanunu xarici işçilərə ölkədən çıxarılması halında zəmanət verir (Maddə 19, bənd 8);

- kənd təsərrüfatında əmək müfəttişliyinin təsdiqinə dair qaydaların 30 oktyabr 1982-ci ildə qüvvəyə minməsi (Maddə 3, bəndlər 1 və 2).

Fransada:

- xarici vətəndaşlara və Fransa vətəndaşlarına münasibətdə bərabərlik müəyyən sosial təminatlarla gücləndirilmişdir (Maddə 12, bənd 4);

- 28 oktyabr 1982-ci il tarixli qanunla həmkarlar ittifaqları sahəsində əcnəbilərə qarşı müəyyən ayrı-seçkilik aradan qaldırılmış, onlara idarəetmə və rəhbərlik vəzifələrinə giriş imkanı verilmişdir (Maddələr 5 və 19, bənd 4)

Almaniyada:

- 1976-cı ildə gənclərin əməyin mühafizəsi haqqında qanun, Nizamnamənin 7-ci maddəsinə uyğun olaraq bu qoruma formasının səviyyəsini xeyli yaxşılaşdırdı.

İrlandiyada:

- Qadınların dövlət işində işləməsinə dair ayrı-seçkilik normalarının ləğvi (Maddə 1, bənd 2);

- gənclərin əməyin mühafizəsi ilə bağlı qanunvericilik təkmilləşdirildi (maddə 7);

- Uşaqların statusu haqqında 1987-ci il qanununda, valideynlərinin evli olub-olmamasından asılı olmayaraq bütün uşaqlar üçün bərabər hüquqlar təsbit edildi. Bu qanun nikahdan kənar doğulmuş uşaqlara qəyyumluq, aliment, əmlak hüququ, o cümlədən miras almaq hüququ kimi məsələlərdə ayrı-seçkilik müddəalarını ləğv edir (Maddə 17).

İtaliyada:

- yoxsulluq səbəbi ilə şəxslərin deportasiyası qadağan edilmişdir (Maddə 19, bənd 8).

İspaniyada:

- 1 iyul 1985-ci il tarixli Qanun, Nizamnamənin 19-cu maddəsinin 8-ci bəndinə uyğun olaraq, əcnəbilərin qovulmasına qarşı daha geniş zəmanətlər təsbit etdi.

Böyük Britaniyada:

- gənclərin əməyin mühafizəsi ilə bağlı qanunvericilik təkmilləşdirildi (maddə 7);

- 1969-cu il qanunu ilə ailə hüququ dəyişdirildi, nikahdan kənar doğulmuş uşağın statusu dəyişdirildi və onun miras almaq hüququ qorundu (maddə 17).

Bu nümunələr göstərir ki, Xartiya qüvvəyə mindiyi gündən bəri Avropa Şurasına üzv dövlətlərin sosial siyasətinə müsbət təsirini göstərir.

Yuxarıda müxtəlif ölkələrdə müzakirə olunan əhalinin sosial müdafiəsi prinsiplərinin həm ümumi xüsusiyyətləri, həm də müəyyən fərqləri vardır. Bunu Beynəlxalq Sosial Təminat Şurasının üzvü Jan Ordinqin 1993-cü ildə keçirilmiş Beynəlxalq Konfransda (Malmö, İsveç) altı Avropa ölkəsinin - Böyük Britaniya, Almaniya, Holland, Danimarka, Fransa və İsveçin sosial təminat sistemini təhlil edən hesabatı ilə izah edək (ХИЖНЫЙ Э. 2006, 272 с. 98). Bu hesabatda Avropa sosial təhlükəsizlik sistemləri geniş şəkildə üç kateqoriyaya bölünür: sosial yönümlü; vətəndaş cəmiyyətinə əsaslanan; ailə əsaslı və xarici dəstək şəbəkələri (bazar yönümlü).

Qərbi Avropa ölkələrində bazar yönümlü sosial yardım sistemləri üstünlük təşkil edir; bu sistemlər müalicə, xəstələrə qayğı və ehtiyacı olanlara iqtisadi yardım kimi sosial xidmətlərin göstərilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu cür sistemlər daxilində sosial problemlərin həlli, nağd ödənişlərin verilməsi və bu məqsədlər üçün vəsaitlərin qənaət rejiminə riayət edilməsi kimi məsələlər əksini tapır.

Almaniya və Fransa kimi ölkələrdə iqtisadi təhlükəsizlik və səhiyyə xidmətinə giriş sosial sığorta ilə təmin edilir, əmək bazarı ilə sıx əlaqələndirilir və işəgötürənlər və işçilər, eləcə də digər fondlar tərəfindən maliyyələşdirilir. Bazar yönümlü sistemlər bütün işçilər üçün deyil, xüsusi qruplar üçün, xüsusən də kollektiv sığorta ilə nəzərdə tutulmuşdur.

Skandinaviya ölkələrində vəziyyət bir qədər fərqlidir, burada sosial təminat sistemləri həm sosial yönümlüdür, həm də insanların əmək bazarına verdiyi töhfə ilə əlaqəli sosial sığortaya əsaslanır. Məsələn, təqaüdcülər üçün bu, pensiyanın ölçüsündən asılıdır. İstisnalar da var. Baxım və sağlamlıq xidmətlərinin göstərilməsi bu ölkələrdə dövlət sektoru tərəfindən təşkil edilir və həyata keçirilir. Eyni zamanda, qismən vergilər, qismən də ianələr hesabına maliyyələşdirilir. Eyni zamanda sosial

sığorta məcburidir və müxtəlif nisbətlərdə vergilər və işəgötürənlərin vergiləri ilə maliyyələşdirilir (Matanuska-Susitna Borough, 2002, p.29).

Bu sosial təminat modeli universaldır və gəlir paylama siyasətləri, əmək bazarı əlaqələri az və ya heç olmayan insanlar da daxil olmaqla, əhəlinin bütün qruplarını əhatə edəcək şəkildə hazırlanmışdır. Qanunlar və qaydalar eyni ehtiyacı olan insanların eyni köməyi alacağını nəzərdə tutur, faydaları isə insanlar üçün normal bir yaşayış səviyyəsini təmin edəcək qədər böyükdür.

Bu ölkələrdə sosial təminatın oxşar xüsusiyyətlərini qeyd edək. Müasir "rifah hallarını" müqayisə edərək, hamısının böyük investisiyaların qoyulduğu inkişaf etmiş bir sosial müdafiə sistemində sahib olduğunu qeyd etmək olar. Bundan əlavə, dövlət sosial sahədə ictimai ehtiyaclar üçün yüksək xərclər çəkir.

Bu ölkələrdə tibbi xidmət, xidmətlərdən istifadə etmə qabiliyyəti, xidmətlərin qiyməti ilə əlaqəli hər şey oxşar bir struktura malikdir. Bu, xüsusilə hamilə qadınlar üçün xidmətlərin göstərilməsinə aiddir: əksər hallarda onlar pulsuz və asanlıqla əldə edilə bilər. Müəyyən xəstəlik və xəsarət alan insanlar lazımi müalicə ilə təmin olunur. Əlil uşaqları olan ailələrə reabilitasiya və yardımla bağlı bütün xidmətlər pulsuz verilir.

Tibbi yardım vətəndaş cəmiyyəti institutları tərəfindən tənzimlənir və izlənilir. Əsas maliyyələşdirmə məcburi ödəmələr və vergilərdən gəlirdir. Bu ölkələr üçün ortaq bir problem, tibbi xidmət və səhiyyə xərclərinin artmasıdır. Məsələn, Danimarka, İngiltərə və İsveçdə yaşlıların xüsusilə ehtiyac duyduğu əməliyyatlar üçün gözləmə siyahıları vardır. Bu sahənin xərclərindəki fərqlər demoqrafik vəziyyətin xüsusiyyətləri, qadınların məşğulluq səviyyəsi, müəyyən bir ölkədə cəmiyyətin sosial hədəfləri kimi amillərlə müəyyən edilir. Sosial siyasət və sosial işdəki irəliləyişlər və çatışmazlıqlar sosial təminat sistemlərinin təşkilatlanmasının dəyişdirilməsinin zəruriliyinin bir sıra səbəblərinin olduğunu göstərir. Əmək bazarında qadınların artan məşğulluğu uşaqlara və qocalara qayğı məsələsini, ümumiyyətlə ailənin müasir cəmiyyətdəki rolunu gündəmə gətirdi.

Yaşlıların sayının artması başqa bir problem kimi qəbul edilməlidir. Böyük Britaniya və İsveç xaricində əksər Avropa ölkələrində, yaşlı insanların cəmiyyətdəki nisbəti əsrin sonuna qədər əhəmiyyətli dərəcədə artacaqdır (Matanuska-Susitna Borough, 2002, p. 27).

Bu, müalicə xərclərinin artmasına, ixtisaslı işçi qüvvəsinə və xidmət və qayğıya olan ehtiyacın artmasına səbəb olacaqdır. Bu vəziyyət sosial sahənin maliyyələşdirmə formalarına yenidən baxılmasına səbəb olacaqdır. Skandinaviya ölkələrində bu proseslər, yüksək dövlət xərcləri, yüksək vergilər və nisbətən zəif iqtisadi inkişafı birlikdə mövcud sosial təminat sisteminin yenidən qiymətləndirilməsinə gətirib çıxardı. Cəmiyyətin hər bir üzvünə çatmağı hədəfləyən Skandinaviya ölkələrinin sosial sistemləri, hazırda dövlət tərəfindən tənzimlənən, yerli idarəetmə yönümlü bir modeldən daha çevik bir modelə keçməkdədir. Dövlət rifahı sektorunu yeniləmək, daha səmərəli etmək, daha çox sərbəst yol təmin etmək və hətta sektorun bir hissəsini özəlləşdirmək üçün addımlar atılır.

Eyni zamanda, bu ölkələr yerli icmaların problemlərini təkbaşına həll etmələrini təşviq etmək və onlara sosial yardım problemlərinin kooperativ həlli üçün daha çox imkanlar yaratmaq üçün mərkəzləşdirmə prosesindədirlər. Hollandiyada, Fransa və Almaniya sosial sahədə dövlət idarəçiliyində artım meyli var. Almaniya, xidmət və səhiyyə sahəsində bazar yönümləri ilə əlaqəli kəskin bahalaşmaya qarşı mübarizəni əhatə edir. Fransada sığorta prosedurunun sadələşdirilməsi və daha universal bir sistemə çevrilməsi planlaşdırılır.

Əhalinin sosial müdafiəsinə ümumi yanaşmalarla yanaşı, müxtəlif ölkələrin sosial siyasətində uşaq və yaşlıların qayğılarının təşkili və maliyyələşdirilməsində fərqlər var. Məsələn, Almaniya və Fransada yaşlılara və əlillərə qayğı, bu qayğının əsas hissəsini ailənin və qohumların əlinə alacağını gözləməyə əsaslanır. Fransada üç yaşdan yuxarı uşaqlara daha çox sosial xidmət növləri təmin edilir. Bu xidmət növü, Danimarka və İsveçdəki kimi əmək bazarına uyğunlaşdırılır. Eyni zamanda, Fransada bir sosial işçi başına orta hesabla 25-30 uşaq, Danimarka və İsveçdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində - müəllim başına 24 uşaq düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, İsveç valideyn sığortası sistemi Avropada və dünyada misilsizdir (Matanuska-Susitna Borough, 2002, p.27).

Fransa və İngiltərədə yaşlılıq pensiyaları nisbətən azdır. Dövlət sektoru minimum yaşayış səviyyəsini təmin edir, fərdlərdən və ailələrdən yaşayış səviyyələrini bu minimumdan yüksək səviyyədə saxlamağa dair zəmanətlər gözlənilir. Sosial yardım sistemləri tamamilə fərqlidir. Belə ki, İsveçdə ictimai

yardım əhalinin təxminən 0,1% -i, Fransada - 15%, İngiltərədə - 25% tərəfindən alınır.

Müxtəlif ölkələrdə sosial yardım növlərinin sayı və fokusu fərqlidir. Belə ki, Fransada bu tip 8 sosial yardım kateqoriyası mövcuddur: yaşlılar üçün yaşayış minimumu 65 yaşdan yuxarı insanlar tərəfindən alınır; əlillik müavinəti 1975-ci ildə təsis edilmişdir və 600.000-dən çox insan tərəfindən alınır; 1976-cı ildə tək valideyn müavinəti təsis edilmişdir; dul müavinəti 1980-ci ildə təsis edilmişdir; iş axtaranlar üçün 1984-cü ildə təyin edilmiş uyğunlaşma müavinəti; həmrəylik müavinəti 1984-cü ildə 55 yaşınadək işsizlər üçün təsis edilmişdir; sosiallaşma minimumu 1988-ci ildə təsis edildi və 25 yaşdan yuxarı ehtiyacı olanlara 3–12 ay müddətində və həmçinin işsizlik müavinəti almaq hüququ başa çatdıqda ödənilir (ХИЖНЫЙ Э. 2006, 272 с. 98).

Avropa ölkələrinin sosial təminat siyasətinin təkamülündə müəyyən tendensiyalar da qeyd edilir. Bu siyasət bu ölkələrin vətəndaşlarının qayğı və müalicə məqsədləri ilə bağlı prioritetlərin dəyişdirilməsi prosesindədir. Tibbi yardım və səhiyyə sistemi fərdi qayğı və xidmətlərin daha ədalətli bölüşdürülməsini tələb edir, halbuki bu sosial sektorun inkişafı üçün iqtisadi baza məhduddur və tibbi xidmətlərin qiyməti daim artır.

Qərb ölkələrində sosial sahə, əhalinin sosial müdafiəsi, xüsusilə pensiya sistemi ciddi çətinliklər yaşayır. Mövcud sosial sığorta sistemi bir çox onilliklər boyu milyonlarla insana pensiya ödəmək məqsədi ilə vergilərin toplanmasına imkan verdi. Lakin lazımi maliyyə təsirləri dövlət borcunun və büdcə kəsirinin hər il artmasına səbəb oldu. Bu vəziyyət büdcə kəsirinin azaldılmasını, Aİ daxilində vahid normaların qurulmasını və s. tələb edir. Ancaq yaradılan normalar daim artan dövlət borcu əsasında formalaşdırıldı və gizli borcları, dövlət borcu ilə müqayisə edilə bilən və ya hətta onu aşan sosial sığorta müavinətlərini ödəmək öhdəlikləri və onların xərclərini nəzərə almadı. Məsələn, Yaponiyada mövcud dövlət borcu təxminən ÜDM-in 100% -nə bərabərdir, bununla yanaşı ÜDM-nin 150% -i həcmində pensiya borcu var (Japan Falls Into a Recession, With 'Ugly' Months to Come., New York edition, 2020,p. 36). Bu məbləğ heyrətamiz dərəcədə böyükdür və görünür ki, geri qaytarılmır.

Üstəlik, bu uzaq bir perspektiv deyil - problem onsuz da astanadadır: əhali (və bu səbəbdən vergi ödəyicilərinin sayı) azalır, sosial təminat hesabları onsuz da qıtlaşır və “dağları” kapital bazarlarını əzəcəkdir.

Yaponiya da istisna deyil. Çinin problemləri var, amma Yaponiyadan fərqli olaraq kəskin reaksiya verir: "ailəyə bir uşaq" qaydası yenicə ləğv edildi. Çünki 20 və ya 30 ildə Çinə pensiya dalğasını maliyyələşdirmək üçün çox vergi ödəyicisinə ehtiyac olacaq; doğuşa nəzarətin zəifləməsi gələcəkdə yeni vergi ödəyiciləri təmin edir.

Avropada bu tendensiya son dərəcə əlverişsizdir və keçid iqtisadiyyatında vəziyyət daha da pisdır. Aşağıdakı göstəriciyə baxmaq kifayətdir: əhalinin yaş qrupunun bir yaşdan 14 yaşa qədər böyüməsi nə qədərdir. Polşada bu rəqəm 1,7%, Macarıstanda - 2,1, Çex Respublikasında – 3,4 %, Rumıniyada – 3,2% və s (Consumers in Europe - Facts and Figures. 2017, p.36). Böhranın başlanğıc anı var: yaşlılara heç bir şey verilmirsə, deməli həddindən artıq yoxsulluq problemi ortaya çıxır və onlara bir şey verirsinizsə, azalmaqda olan işçi qüvvəsinə böyük vergi yükü qoyulur. Bu baxımdan Qərbi Avropada vəziyyət o qədər də yaxşı deyil.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi Avropa ölkələri mövcud vəziyyəti dəyişdirmək üçün artıq müəyyən tədbirlər görməyə başlamışlar. Hətta M.Tetçerin mühafizəkar hökuməti pensiya ödənişlərini mövcud maaşla əlaqələndirməyi dayandırdı. Nəticədə, ümumi sosial təminat öhdəliyi mahiyyət etibarilə sıfıra bərabər oldu. ABŞ-da sosial təminat sistemi nisbətən uğurludur və bu ölkənin sağlam düşüncəli əhalisi tam məşğulluq şəraitində gələcək pensiyaçılar üçün artan fondları maliyyələşdirir. Belə şəraitdə müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir: Birincisi, işçilər öz pensiyalarını təmin etmələri üçün təşviq edilməlidir. Bu, qismən pensiya öhdəliklərinin açıq endirilməsi və çox aşağı pensiya yaşının artırılması yolu ilə həyata keçirilir. İkincisi, hökumətlər gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək üçün sərmayə qoyula bilən mənfəətlərin boşa çıxması üçün maliyyə mənfəətlərini qorumalı və özəlləşdirmədən istifadə etməlidirlər. Üçüncüsü, hökumətlər iş yerləri və yeni vergi ödəyiciləri yaradan siyasətlərə diqqət yetirməlidir. Mövcud şəraitdə, böyük firmaların artan yenidən

qurulması nəticəsində işdən çıxarılan işçilərin özlərini işsizlər sırasına salmaqdan, yeni yaradılan iş yerləri tuta bilməsi üçün tənzimləyici bir islahata ehtiyac var.

Sosial sığorta və əhalinin sosial müdafiəsi probleminin həlli perspektivini yaratmaq, mövcud şəraitdə sosial işin yaxşılaşdırılması üçün dövlət maliyyəsində köklü şəkildə fərqli islahat strategiyaları və bazar maliyyələşdirilməsinin ən qısa zamanda sinxronlaşdırılması lazımdır. Əhalinin "yuxarı" və "aşağı" təbəqələrinin gəlirlərindəki bərabərsizlik Rusiya və digər MDB ölkələrində olduğu kimi 16: 1 olduqda, belə bir vəziyyətdə dövlət zənginlərdən vergi ala bilmir (Кошанов А.И и другие. М., 2001, с.179).

İsveçrəli sosiologiya professoru Jan Ziqlərə görə, belə bir sosial-iqtisadi inkişafın nəticəsi olaraq "narazıların birliyi" yaranır. Buna görə də liberal və ya sosial-demokratik sosial inkişaf vektorunun seçimi bu qədər aktualdır və hökumət dairələrində, beynəlxalq forumlarda, konqreslərdə, elmi konfranslarda bütün səviyyələrdə müzakirə mövzudur (Matanuska-Susitna Borough. 2002, p.27).

Son dərəcə vacib sosial inkişaf, sosial siyasət və sosial iş məsələləri 1999-cu ilin martında Milanda Avropa Sosializm Partiyasının IV Qurultayında müzakirə mövzusu oldu. On bir baş nazirin başçılıq etdiyi Avropa Sosial Demokratiyasının nümayəndə heyətləri sosial dövlət anlayışını və hər şeydən əvvəl Avropadakı ən kəskin işsizlik probleminin həllini müzakirə etdilər. Sosialistlərin zamanın bu çağırışına cavabı Avropa Məşğulluq Paktı (2012-ci il) oldu. Sənəddə Sosialist hökumətlərinə "sosial və iqtisadi siyasət arasında daha sıx əlaqələr "yolu ilə" tam məşğulluğu" təsdiq etməyə çağırılır. Buna necə nail olunacağı hələlik aydın deyil.

Sosial və sosial iş sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi Sosial işin ixtisaslaşmasının müəyyən tipologiyasını həyata keçirməyə imkan verir. Ən ümumi tipologiyalar aşağıdakılardır:

- səhiyyə sahəsində sosial iş;
- təhsil sahəsində sosial iş;
- mədəniyyət sahəsində sosial iş;
- ailə ilə aparılan sosial iş;
- məşğulluq və əmək sahəsində sosial iş;
- sosial işin təşkil edilməsi.

- risk qrupları ilə və ekstremal vəziyyətlərdə sosial iş;

Son illərdə Almaniyada sosial işin əsas növləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb:

- sosial dəstək;

- sosial təminat

- sosial sığorta;

ABŞ-da sosial iş növləri icra olunan işlərin obyektinə görə qruplaşdırılır: fərd ilə sosial iş; eyni durumda olan insan qrupları ilə sosial iş; qonşularının icması; icma ilə sosial iş. Sosial xidmət və sosial iş vəzifələrini icra etmək üçün xarici ölkələrdə xüsusi xidmətlər (müəssisələr) təşkil olunub və fəaliyyət göstərir. Qeyd etdiyimiz qruplar ixtisaslaşmış və ümumi olaraq ikiye bölünür. Sosial xidmətlər və ümumi sosial iş xidmətləri bələdiyyə, icma, kommunal və digər ərazi inzibati vahidlərə xidmət etmək üçün yaradılmış qruplardır. Almaniyada Federativ Respublikasında bu xidməti sosial şöbələr, ABŞ - da "icma mərkəzləri", İsveçdə isə "sosial xidmətlər Bürosu" adlandırırlar. Xüsusi sosial xidmət müəssisələri - zəif əhali qruplarına (əlillərə, yaşlılara, qaçqınlara, evsizlərə, sahibsiz uşaqlara və s.) sosial xidmət göstərən təşkilatlardır. Bu tip ən geniş yayılmış xidmətlər bunlardır: ailə təhsili və ailə məsləhət mərkəzləri, müalicə və profilaktika müəssisələri, gənclər üçün asudə vaxt təşkil etmək üçün evlər, qadın böhran mərkəzləri, yeniyetmələr üçün sığınacaqlar, narkotik müalicəsi xidmətləri, gənclərin böhran mərkəzləri, internat evləri, sığınacaqlar, dispanserlər, ictimai yerlərdə, həbsxanalarda və məktəblərdə işləmək üçün təşkilatlar və s.

Sosial işdə beynəlxalq təcrübəni öyrənərkən, xüsusilə Qərbi ölkələrinin nümunəsini istifadə edərək, bir qayda olaraq, konseptual prinsiplər, əsas nəzəriyyələr, bu fəaliyyətin praktiki metodları, təşkilati formaları, sosial proqramların maliyyələşdirilməsi, bəzi kateqoriya insanlarla sosial iş (əlillər, yaşlılar, ən həssas qruplar), sosial iş təcrübəsinin başqa bir regiona köçürülməsi imkanları nəzərdən keçirilə bilər.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI VƏ SOSIAL SAHƏDƏ APARILAN İSLAHATLARIN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Sosial sahədə aparılan islahatların tənzimləmə mexanizminin müasir vəziyyətinin təhlili

Dövlətin sosial siyasəti cəmiyyətin sosial-iqtisadi şərtlərinin tənzimlənməsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksindən ibarətdir. Gəlir bərabərsizliyini azaltmağa, bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyət üzvləri ilə gəlir və əmlak baxımından fərqi azaltmağa, iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları arasındakı ziddiyyətləri azaltmağa və cəmiyyətdəki sosial qarşıdurmaları aradan qaldırmağa yönəlmişdir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində sosial prinsiplər mülkiyyət sahəsində mövcud bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasını təmin edən və əhalinin hər bir təbəqələri üçün eyni başlanğıc şərtlərini təşkil edən sosial siyasət yolu ilə həyata keçirilir.

Dövlətin sosial siyasəti ilə cəmiyyətin iqtisadi inkişafı arasında əlaqə mövcuddur. Birincisi, İqtisadi İnkişaf Məqsədləri birbaşa və dolayısı ilə sosial siyasətə yönəlib. Aydındır ki, təsərrüfat fəaliyyəti cəmiyyətin bütün üzvləri üçün əlverişli həyat şəraiti yaratmaq məqsədi ilə həyata keçirilir. İkincisi, sosial siyasət sahəsində bir çox məsələlərin həyata keçirilməsi onların həyata keçirilməsi üçün dövlətin istifadə edə biləcəyi iqtisadi resurslardan asılıdır. Üçüncüsü, sosial siyasəti iqtisadi artımın mühüm amili kimi qiymətləndirmək olar. Əgər iqtisadi inkişaf insanların yaşayış səviyyəsinə təsir etmirsə, insanların istehsal fəaliyyətinə marağı azalırsa, işçi qüvvəsinin keyfiyyəti aşağı düşür, cəmiyyətdə sosial gərginlik artır.

Sosial siyasətin mahiyyəti və məzmunu da sosial proseslərin idarə edilməsinə dövlət müdaxiləsi səviyyəsindən asılıdır. Bununla əlaqədar inkişaf etmiş ölkələrdə mövcud olan bütün dövlət sosial siyasətini iki qrupa bölmək olar. Birinci qrup qalıq prinsiplərə əsaslanan ənənəvi sosial siyasətin tam reallaşdırma bilmədiyi funksiyaları yerinə yetirir. Bu, məhdud əhatə dairəsi və əhatə dairəsinin sosial siyasətidir və əsasən passiv və kompensasiya siyasətidir (reparativ). Bu cür sosial siyasətin nəzəri əsasları liberal bazar iqtisadiyyatı modelinin ideyaları əsasında formalaşır. Bu

seçimin tipik bir nümunəsi Amerika bazarının modelidir. İkinci qrup institusional sosial siyasət adlanır. Burada dövlətin sosial siyasəti əhaliyə sosial xidmətlərin göstərilməsində mühüm rol oynayır və xüsusi müəssisələr sistemindən daha səmərəli alət kimi çıxış edir. Bu, yenidən bölüşdürmə siyasətidir. Konseptual olaraq sosial-demokratik ideologiya bu siyasətin formalaşmasına böyük təsir göstərir. Bunun tipik bir nümunəsi ümumi rifah dövlətinin İsveç modelidir.

İki qrup arasındakı fərq heç bir amildən deyil, onlar arasındakı nisbətdən, dövlətin sosial sahədə iştirakı və yenidən bölüşdürmə prosesindən asılıdır. Bazar iqtisadiyyatı olan bütün ölkələrdə sosial siyasət bu iki qrup arasında olan siyasətdir. Skandinaviya ölkələrinin sosial siyasəti sosial-demokratik model olsa da, liberal elementlər də bu ölkələrin sosial siyasətində istifadə olunur. Bütün Avropa ölkələrində sosialyönlü bazar iqtisadiyyatı həm liberal, həm də sosial-demokratik elementlərin təsiri altında inkişaf edir.

Azərbaycan da daxil olmaqla, bəzi ölkələrdə müxtəlif mülkiyyət formalarının və iqtisadi qurumların normal fəaliyyətini, sosial inkişafını və sosial sabitliyini yeni iqtisadi, sosial və siyasi sahələrə uyğun sosial sistem yaratmadan təmin etmək mümkün deyildir. Sosial təminatın iqtisadi mahiyyəti dövlətin formalaşmasında iştirak edən bütün komponentlərin birgə təzahürüdür.

Əldə edilən əmək haqqı səviyyəsinə və əmək bazarının vəziyyətinə, cəmiyyətdə yaşlı üzvlərə münasibətini və sosial-iqtisadi əsası təşkil edən əsas komponentləri özündə əks etdirən mədəni-milli ənənələrə toxunmadan sosial siyasətdən danışmaq mümkün deyil. Sosial siyasətin əsas məqsədi əhalinin adekvat sosial müdafiəsi üçün şərait yaratmaqdır.

Keçid dövründə sosial siyasət Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı konsepsiyasının ayrılmaz hissəsidir və əhalinin rifahının və ehtiyaclarını ödəmək mənbələrinin tənzimlənməsi və idarə olunmasına yönəlməlidir. Sosial inkişaf hər bir iqtisadi tədbirin təsiri və öz növbəsində davamlı, yüksək iqtisadi artımı konsepsiyasının amili olaraq qəbul edilir. Sosial sahədə inkişaf, sosial problemlər, sosial tədbir və proqramlar sosial siyasətdə əsas ideyadır və mövcud islahatlar və sosial müdafiə şəraitində respublikanın iqtisadi inkişafının konkret yolları ilə həyata

keçirilir. Respublikada iqtisadi inkişafın sosial nəticələri əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi, iş yerlərinin yaradılması və sosial ehtiyacların ödənilməsi ilə müəyyən olunur. Bu səbəbdən sosial inkişaf konsepsiyasına iqtisadi ehtiyac meylləri və onun məmnuniyyətində baş verən tendensiyalarla əlaqəli baxaraq, makroiqtisadi, makroiqtisadi və idarəetmənin ayrılmaz hissəsi və meyarı olaraq baxırıq. Sosial tədbirlər, mikro səviyyəli ehtiyacları, onların amillərini və institusional idarəetmə tədbirlərini ödəmək imkanları kimi müəyyən edilir. Mikroiqtisadi sosial tədqiqatlar sosial siyasətin həyata keçirilməsi obyektləri, sosial idarəetmə institutlarının strukturu, həmçinin ərazi, sektor və özünüidarəetmə metodları sistemi tərəfindən təmin edilir. Sosial siyasətin hüquqi bazası hər bir iqtisadi qanunun sosial nəticələrini tənzimləyən mövcud qaydalarla tənzimlənir. Sosial siyasətin tənzimlənməsi və iqtisadi, təşkilati və hüquqi bazanın təmin edilməsi sosial sahənin ümumi spesifikliyini əks etdirən qanunlar sistemi, xüsusi qanun və qaydalar vasitəsilə həll olunur. Sosial sahə qanunları bu sahələrin hüquqi və iqtisadi təhlükəsizlik sistemindəki münasibətləri tənzimləmək məqsədi daşıyır. Hər bir sosial sahənin maliyyə bazası dövlət büdcəsinin təsdiqlənməsi yolu ilə həyata keçirilir. Sosial inkişaf da bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusi fondlar, yerli (bələdiyyə) büdcələr və əhali hesabına əldə edilir. Dövlət büdcəsinin sosial istiqamətliyi, sosial sahələrə ayrılan vəsaitlərlə xərclənməsi ilə müəyyən edilir.

Sosial qanunlar həm də hüquq münasibətlərinin nəticəsi və maddi təməlidir, ədalət prinsiplərinin tənzimləməkdə istifadə olunur. Cinayət Məcəlləsi, Mülki Məcəllə iqtisadi, sosial inkişaf meyllərində, hüquqi və fiziki şəxslərin kommertiya maraqlarının qorunması üçün proqnozlarda istifadə edilir. Əməyin şəraiti, əmək haqqı, gəlir vergisi, sosial təminat, sosial sığorta, dövlət büdcəsi proqnozu, istehlak səbəti, minimum yaşayış səviyyəsi, ailə büdcəsi, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə və ətraf mühitin inkişafını tənzimləyən qanunlar əsas qanunvericilik bazasıdır. Bu qanunlar dövlət, əhali və sahibkarlıq arasındakı münasibətləri sosial inkişaf konsepsiyası, metodologiyası və proqnozlaşdırmasında tənzimləyir. Sosial sahələrin tənzimlənməsi sosial siyasətin və dövlətin iqtisadiyyatının əsas istiqamətlərində həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası sosial dövlət haqqında maddələri özündə əks etdirərək, Azərbaycanı xalqın layiqli yaşaması və sərbəst inkişafı üçün şərait yaradılmasına yönəldilmiş siyasi və sosial dövlət elan edir. Demək olar ki, Azərbaycan sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı üçün səciyyəvi olan müasir dövlətçilik fəlsəfəsini də qəbul edib: Almaniya, Fransa, İsveçrə, Avstriya, Avropa İttifaqı və Beynəlxalq Əmək Təşkilatı. İnsan hüquqlarına və ləyaqətə hörmət, münasib həyat şəraitinin və əlverişli əmək şəraitinin təmin edilməsi və iqtisadi sabitliyin artırılması sosial ədalətin əsas elementləridir. Mədəniyyət və sivilizasiya dünyası uzun müddətdir ki, sosial ədalət olmadan sülh və əmin-amanlıq hər hansı bir ölkədə və ya bütövlükdə planetdə mümkün deyildir.

Hazırda bir çox Beynəlxalq İnsan Hüquqları və sosial hüquqlar Konstitusiyasının ayrılmaz hissəsi olduğu bir vaxtda Azərbaycan sosialyönümlü davranışın təşviq edilməsi məqsədilə idarəetmənin və administrasiyanın bütün səviyyələrində mentalitetin müvafiq şəkildə dəyişməsinin əsasını qoymuşdur. Sosial dövlətin ayrılmaz funksiyaları aşağıdakılardır:

- cəmiyyətin sosial inkişafı və strateji sosial siyasət konsepsiyasının işlənilib hazırlanması;
- bir çox iqtisadiyyatların sosial cəhətdən əsaslandırılmış əsaslarının yaradılması;
- Maliyyə və maddi dəstəklə sosial proqramların prioritetlərinin müəyyən edilməsi;
- sosial proqramların və sosial siyasətin informasiya və ideoloji dəstəyi;
- mərkəzi və regional səviyyədə sosial problemlərin həll edilməsi ilə məşğul olan dövlətin ictimai şöbələrinin siyasi partiyalarla, ictimai və dini təşkilatlarla əməkdaşlığın əhatə edən bir sosial idarəetmə sisteminin formalaşdırılması;
- Dövlətin sosial sahədə vəzifələri kompleksinin sistemik hüquqi təminatı.

Sosial siyasət dövlətin siyasətinin bərabər və azad bir hissəsidir. Həmçinin, sosial bazar iqtisadiyyatının tərkib hissəsinə çevrilir. Belə ki, həyata keçirilən iqtisadi siyasət ən yaxşı sosial siyasət hesab edilməlidir. Sosial dövlət anlayışının bu

cür qavranılması nəticəsində sosial gərginliyin aradan qaldırılması üçün zəmin yaranır və gərginlik azaldıqda - sosial strukturların sabitləşməsi baş verir.

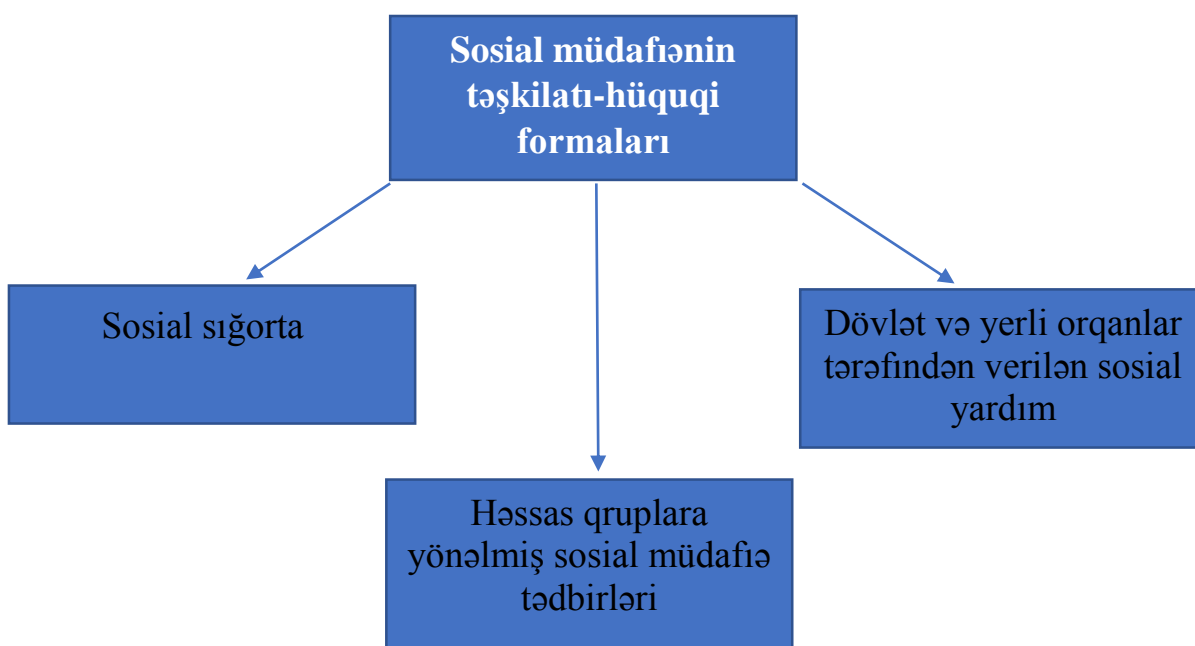
Sosial islahatlar və sosial siyasət ciddi hüquqi təminatların olmasını nəzərdə tutur. İctimai münasibətlərin tənzimlənməsi hüququn əsas funksiyalarından biridir. Hüququn hər bir sahəsi ictimai münasibətlərin müəyyən sahəsini tənzimləyir. Sosial sahənin hüquqi tənzimlənməsi və insanların sosial müdafiəsi sosial hüquq vasitəsilə həyata keçirilir. Sosial sahədə islahatlar sosial hüquqa əsaslanan və konseptual inkişaf istiqamətlərini həyata keçirən yaxşı inkişaf etmiş qanunvericilik bazasının yaradılmasını tələb edir. Bu əsas istehlakçıların sərbəst seçimini, müvafiq xidmətlərin keyfiyyətini və maliyyələşməyə çıxışı, səmərəli Təşkilatı və dövlətin sosial fəaliyyətin bütün sahələrini inhisara almasını təmin etməlidir. Zamanın sınağından çıxmış beynəlxalq standartların əsas müddəaları sosial sahədə milli hüquqi bazanın formalaşdırılmasında nəzərə alınmalıdır. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində, iqtisadi, sosial və Mədəni Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Paktda, qadınlara qarşı Ayrı-Seçkiliyin Bütün Formalarının Ləğv edilməsi haqqında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Konvensiyasında, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada və İnsan Hüquqları haqqında Vyana Bəyannaməsi (Vyana, 1993), əlillər üçün bərabər imkanların təmin edilməsi üçün vahid qaydalar və bir sıra digər sənədlər insan hüquqları sahəsində beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş norma və standartlar. Bunlar keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdə sosial sahənin milli hüquqi rejiminin müəyyən edilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün əsas yaradan beynəlxalq sənədlərdir.

Sosial hüquqların tənzimlənməsinin əsas sahələri vətəndaşların sağlamlığının qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyidir", Azərbaycan Respublikasının əmək Məcəlləsi, Ailə Məcəlləsi," Təhsil haqqında"," Məşğulluq haqqında", "əmək pensiyası haqqında", "yaşayış minimumu", "Sosial sığorta haqqında", "konkret "dövlət sosial yardımı haqqında", "Qaçqınların və məcburi köçkünlərin vəziyyəti haqqında" və bir neçə digər qanunlardır. Bu zaman bizə təkcə sosial sahənin böyük sahələrini tənzimləyən global qanunlar deyil, həm də sahənin fəaliyyətini tənzimləyən xüsusi qanunlar və ya qanunlar lazımdır. Sosial müdafiənin

normativ-hüquqi əsası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Milli Məclisin qəbul etdiyi qərarlar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncam və fərmanları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar, normativdir.

Azərbaycanda sosial müdafiənin qanunvericilik aktlarını müəyyənləşdirmək üçün təşkilati-hüquqi formalar sxem 2-də əksini tapmışdır:

Sxem 2: Sosial müdafiənin təşkilati-hüquqi formaları

Mənbə: Müəllif tərəfindən qanunvericilik aktlarının təhlili əsasında hazırlanmışdır.

Ölkəmizdə sosial sığorta sistemi daim təkmilləşdirilir. Sosial sığorta haqları sığortaçı və sığortaolunanlar tərəfindən əmək haqqı faizində ödənilir. Sosial sığorta barəsində Qanun 18 fevral 1997-ci ildə qəbul olunmuşdur. Sosial sığorta hadisələri əsasən əhalinin aşağıdakı qruplarına daxildir: - təqaüd yaşına çatmış əhali; - Əlillər və ya 18 yaşınadək əlillər; - Ailənin başçısını itirənlər; - Müvəqqəti əmək qabiliyyətinin itirilməsi; - Ölüm; - Sanatoriya kurort müalicəsinə ehtiyac; - Qanunvericilikdə göstərilən müddətdə işsiz qalmaq; - Hamiləlik və doğuş; - Uşağın doğulması; - Uşağa qulluq. Sosial sığorta hadisəsinə aid olan hər hansı əhali qrupu sığorta hadisəsinə uyğun olaraq sığorta şirkətindən sığorta ödənişləri almaq

hüququna malikdir. Sosial sığorta hadisəsinə uyğun olaraq sığortalı sığorta təşkilatından aşağıdakı sığorta ödənişlərini ala bilər:

- Müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilmiş əmək pensiyaları;
- Müvəqqəti əlilliyə görə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş müddətə əmək müavinətləri;
- Hamiləliyə görə müavinətlər;
- Qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə qədər müddətdə uşaqlara qulluq müavinəti;
- Dəfn üçün müavinət;
- İşsizlik müavinəti.

Sosial müdafiənin qanunvericilik aktlarının müəyyənləşdirilməsinin təməli olan təşkilati-hüquqi formanın digər bir elementi məcburi dövlət sosial sığortası və ya kapital qabiliyyəti (gəlir) baxımından dövlət büdcəsindən yoxsullara ünvanlı yardım və sosial ödənişlərdən ibarətdir) ehtiyaclarını və ehtiyaclarını ödəmək üçün bir sosial yardım sistemidir. Sosial yardımın maddi təminat üçün alternativ kapital (gəlir) mənbəyi olmayan insanlara yönəldildiyini və verildiyini bilirik. Alternativ (başqa) mənbələrdən gəliri olmayan əhali xüsusi yoxlama (monitorinq) əsasında müəyyən edilir və bu yoxlamanın nəticələrindən sonra qeyd olunan əhali sosial yardım alır. Sosial müdafiənin təşkilati və hüquqi formasının üçüncü elementi sosial, xüsusən həssas qruplar (məcburi köçkünlər, qaçqınlar, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar, qocalar, dövlət dəstəyinə ehtiyacı olan insanlar və s.) Və sosial sahələrdə xüsusi sosial yardımdır qorunma. sistem. Başqa bir element, əsasən əlillərə aid olan Dövlətin birbaşa təminat edilməsidir. Burada zəmanət dövlət büdcəsindən ödənilir. Hazırda, statistikaya görə, ölkəmizdə yetim və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tam dövlət tərəfindən əhatə olunduğu qənaətinə gəlmək olar. Dünya praktikasında təminat forması təşkilati və hüquqi sosial formalara əlavə olunur və burada məqsəd müəyyən şərait yaratmaq üçün məcburi vəsait toplanmasıdır. Bu cür fondlar əsasən Asiya və Afrikanın müstəmləkə ölkələrində mövcuddur və milli bir təşkilat sayılırlar. Təhlükəsiz fondların mövcudluğu o deməkdir ki, müntəzəm gəlirləri olan işçilər gələcək həyat və rifah səviyyələrini

yaxşılaşdırmaq üçün artıq özləri üçün qənaət edirlər. Bu ödənişlərin saxlandığı və toplandığı yer əmanət bankı tipli ofis kimi fəaliyyət göstərir. Bu əmanət bankı tipli ofislərdən yalnız vətəndaş müvəqqəti olaraq əmək qabiliyyəti olmadıqda, vəzifəsindən kənarlaşdırıldıqda və ya işsiz olduqda istifadə edilə bilər. Sosial müdafiənin həyata keçirilməsi əsasən pul şəklində, eyni zamanda sosial müdafiyyə ehtiyacı olan vətəndaşlara müxtəlif xidmətlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Sosial müdafiə həm də kompensasiyaedici və qoruyucu funksiyaları yerinə yetirir. Sosial müdafiənin hüquqi əsasını təşkil edən Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi sosial siyasətin həyata keçirilməsində qanunla müəyyən edilmiş qaydada aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir. Bunlar:

- Əmək, sosial müdafiə, pensiya sahələrində qanunvericiliyə uyğun fəaliyyət göstərmək;

- Əhalinin əmək qabiliyyətli qruplarının işgüzar və sahibkarlıq bacarıqlarının artırılması, habelə hüquqi mülkiyyət və təşkilat formasından asılı olmayaraq müəssisə və təşkilatların işçilərinin əmək və sosial hüquqlarının qorunmasını təmin etmək üçün lazımi şəraitin yaradılması;

- Məşğulluğu artırmaq, əmək bazarında zəif rəqabətçi qrupların, xüsusən də gənclər, çoxuşaqlı ailələr, məcburi köçkünlər və qaçqınlar, əlillər və şəhid ailələrinin məşğulluğunun artırılmasına yönəlmiş bir siyasət həyata keçirmək.

Normativ hüquqi aktların və sosial müdafiə standartlarının həyata keçirilməsi sosial müdafiənin əsas ali məqsədi olan vətəndaşların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Tətbiq olunan norma və standartların hüquqi əsası var və dövlətin konstitusiyası və ölkənin imzaladığı ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrlə ayrılmaz şəkildə əlaqələndirilir. Hazırda ölkəmizdə sosial müdafiənin hüquqi bazasının sosial normaları aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- ehtiyac meyarının dəyəri;
- minimum istehlak səbətinin və yaşayış minimumunun müəyyən edilməsi;
- hər ailənin üzvünə düşən orta gəlir miqdarı;
- minimum maaş;

- təqaüdün əsas hissəsi;

- əmək pensiyasının orta aylıq məbləğinin orta aylıq əmək haqqına nisbəti və s. Minimum istehlak səbətinə vətəndaşların sağlamlığı və həyat fəaliyyətini ödəmək üçün lazım olan ərzaq və ya qeyri-ərzaq məhsulları və xidmətlər aiddir. "Yaşayış minimumu" haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun üçüncü maddəsinə əsasən, əhalinin sosial-demoqrafik qrupları, habelə ailənin və hər bir üzvün xərc maddələri istehlak səbətinə əsasən aşağıdakı kimi formalaşır. :

1. Qida məhsullarının minimum məbləği;

2. Fiziki şəxslər və ailə üzvləri tərəfindən istifadə edilən qeyri-ərzaq mallarının minimum sayı (burada paltar, ayaqqabı, dəftərxana ləvazimatı, ev əşyaları, mədəni məişət məhsulları, sanitariya-gigiyena məhsulları, dərman vasitələri və s.);

3. Minimum xidmətlər cəmi (burada kommunal xidmətlər, rabitə və nəqliyyat xidmətləri, təhsil xidmətləri, tibbi xidmətlər və s.).

Minimum istehlak səbətinə əsasən, həyat fəaliyyəti üçün tələb olunan minimum məbləğ pul şəklində ifadə olunur. Bunu təyin edərkən malların, məhsulların və xidmətlərin real qiymətlərini nəzərə alırlar. Bu qiymətlər də dövlət tərəfindən təyin edilmiş və tənzimlənmişdir. İstehlak səbətini pulla ifadə edərkən dövlət bazar qiymətlərindəki dəyişiklikləri nəzərə almalı və ərzaq, qeyri-ərzaq məhsulları və xidmətlərin qiymətlərini nəzərə almalıdır. Minimum istehlak səbəti haqqında Azərbaycan Respublikası Hökumətinin bir neçə qərarı və sərəncamı imzalanmışdır. Yaşayış minimumu, öz növbəsində, minimum istehlak səbəti ilə ayrılmaz şəkildə əlaqələndirilir, başqa sözlə, yaşayış minimumu istehlak səbətinin dəyəri və məcburi ödənişlərin cəmini əks etdirən sosial normadır. Beləliklə, yaşayış minimumunun sosial norma olduğu və geniş tətbiq sahəsinə sahib olduğu və bir neçə məqsəd üçün istifadə olunduğu aydındır. Bu hədəflər aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: - Aztəminatlı qruplara ünvanlı sosial yardım; - Fiziki şəxslərin pul gəlirlərini, əmanət və depozitlərini indeksləşdirmək üçün tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- Aztəminatlı ailələrin rifah halının yaxşılaşdırılmasına dair konsepsiya və dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- Vergilərə və məcburi ödənişlərə cəlb olunmayan əhalinin gəlir səviyyəsinin əsaslandırılmasını təmin etmək;

- Vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və proqnozu.

Anlaşıldığı kimi yaşayış minimumu nəzəri və praktik bir məna daşıyır və sosial-iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif istiqamətlərinə və sahələrinə nüfuz edir. Yaşayış səviyyəsi hər il vətəndaşların sosial-demoqrafik qrupları tərəfindən hesablanır və dövlət büdcəsi təsdiq edildikdə təsdiqlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının əsas məqsədi ölkədəki yaşayış minimumunu, eləcə də minimum əmək haqqı və pensiyaların baza hissəsinin səviyyəsini artırmaqdır. Eyni zamanda əmək pensiyaları haqqında qanuna uyğun olaraq əmək pensiyalarının artan payının təmin edilməsi və indeksləşdirilməsi pensiyaların həyat səviyyəsinə yüksəlməsini və insanların real alıcılıq qabiliyyətini artırmasını təmin etməyə xidmət edir.

Milli Məclis sosial siyasətin tənzimlənməsi ilə bağlı normativ aktlarının hazırlanmasında mühüm bir dövlət orqanıdır. Milli Məclisdə Sosial siyasət daimi komissiyası şəklində fəaliyyət göstərir. Bu komissiya dövlətin sosial siyasətinin qurulması və həyata keçirilməsi ilə bağlı qanunlar və qərar layihələri üzrə daimi komissiyadır. Komissiyas:

- sosial inkişaf, məşğulluq, əmək, əhalinin, özəlliklə məcburi köçkünlərin sosial problemləri, ailə, qadın və uşaqların, gənclərin inkişafı, sosial təminat və sığorta, idman, turizm, sağlamlıq və sanitariya, sahələrində dövlət siyasəti formalaşdırılması ilə bağlı qanunların layihələrin hazırlayır və ya təqdim edilən qanun layihələrinə rəy verir;

- Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi və ya Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Sədrinin adından qanun layihələrində sosial müdafiəyə dair rəy verir.

Beləliklə, ölkəmizdə sosial siyasətin tənzimlənməsi ilə əlaqəli normativ hüquqi aktlar daim təkmilləşdirilir, beynəlxalq konvensiyaların tələblərinə uyğunlaşdırılır ki, bu da son nəticədə əhalinin sosial təminatının yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

2.2. Sosialyönümlü islahatların sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi

Son 14 ildə ölkəmizdə minlərlə yeni müəssisə yaradılmış, 1,6 milyon yeni açılmış iş yeri və bu iş yerlərinin 77,1% daimi olan iş yerləri olmuşdur ki, bunun da 62,9% bölgələrin payına düşmüşdür. Məşğulluq artımı sayəsində bu dövrdə əhalinin adambaşına düşən gəlirləri real ifadədə 2,6 dəfə artdı. Bu illər ərzində 3000-dən çox məktəb və 600-dən çox tibb mərkəzi tikilmiş və ya əsaslı təmir edilmişdir. Bölgələrdə 40-dan çox olimpiya idman kompleksi, sosial və mədəni obyekt tikilmişdir. Ölkədə 6 hava limanı tikildi, Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava Limanının yeni terminalı istifadəyə verildi (<https://economy.gov.az>).

2003-cü ildən bəri əmək haqlarının 7,5 qat artması, pensiyaların 10 dəfədən çox artması, həssas qruplar üçün müavinət və pensiyaların dəfələrlə artırılması və yoxsulluğun 5 faiz azalması bunu sübut edir. Yeni iş yerlərinin yaradılması və məşğulluq imkanlarının artması ölkədə işsizliyin yüzdə 5-ə qədər kəskin azalması ilə nəticələndi. Eyni zamanda, Azərbaycanda əmək və məşğulluq sahəsində aparılan islahatlar nəticəsində əmək qanunvericiliyi beynəlxalq əmək standartlarına uyğunlaşdırılıb, əmək bazarının yaxşılaşdırılması, sosial münasibətlər, kollektiv müqavilələr yolu ilə əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində uğurlu nəticələr əldə olunub.

İşsizlik probleminin həlli və yeni sosial infrastruktur obyektlərinin istifadəyə verilməsi də bu sahədə işlərin uğurlu olmasından xəbər verir. Bu çərçivədə regional inkişafa xidmət edən dövlət proqramlarının icrası və sənayeləşmənin sürətləndirilməsi də diqqət mərkəzindədir. Bölgələrin davamlı inkişafı dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin vacib hissəsidir. Bu baxımdan bölgələrdə mövcud infrastrukturun inkişafı və yenidən qurulması, məşğulluq, yeni zavodların və digər istehsal müəssisələrinin işə salınması, kənd təsərrüfatına qayğı, sahibkarlıq və fermerlərə dövlət dəstəyi ölkədə aparılan siyasi, iqtisadi və hüquqi islahatların bariz nümunəsidir. Ölkəmizdə aparılan siyasət prinsiplər olaraq yeni bir inkişaf modelinin formalaşmasının əsasını qoydu.

Aztəminatlı qruplara göstərilmiş sosial xidmətlər əsasən də maddi yardımın

göstərilməsi ilə limitlənir. Bunun faydaları aşağı və yoxsul ixtisaslı əhalinin təzədən əmək bazarına daxil olma perspektivi tərəfindən məhduddur. Əhalinin bu təbəqəsini aktiv işçi qüvvəsinə inteqrasiya etmək üçün keyfiyyətli təhsil və səhiyyə xidmətlərini sosial xidmətlər portfelinə daxil etmək, lazım gələrsə peşəkar inkişaf etdirmək vacibdir. Əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasının digər bir vacib hissəsi kommunal sektorun keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Dövr ərzində infrastruktura qoyulmuş böyük investisiyalar əhalinin elektrik, qaz və su kimi kommunal xidmətlərə çıxışını genişləndirmişdir. Kommunal xidmətlərin keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına baxmayaraq, dövlət sektoru hələ də xidmətlərin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Kommunal xidmət bazarının liberallaşdırılması və özəl sektorun iştirakı ilə inkişafı bu xidmətlərin keyfiyyətinin davamlılığının təmin edilməsi və eyni zamanda, bu, dövlət sektorunun maliyyə yükünün azaldılması üçün faydalı ola bilər. Əhalinin sosial rifahını əks etdirən göstəricilərdən biri də mənzildir. Hazırda Azərbaycanda adambaşına düşən orta yaşayış parkı 17,9 kvadratmetrdir ki, bu da MDB ölkələri üzrə orta (20) və Şərqi Avropa ölkələri üzrə (30) səviyyəsindən aşağıdır.

2019-cu ildən başlayaraq Azərbaycan Prezidentinin təşəbbüsü ilə iki inqilabi sosial paket həyata keçirildi. Pandemiya dövründə əhali və biznes üçün dəstək paketləri həyata keçirildi. Prezident İlham Əliyevin təsdiqlədiyi sosial paketlərə əsasən 2019-cu ilin aprel və oktyabr aylarında ölkədə maaşlar, pensiyalar, müavinətlər və digər ödənişlər kəskin şəkildə artırıldı. Minimum əmək haqqı iki dəfə artırılaraq 250 manata, dövlət işçilərinin maaşları isə 20% -100% artırıldı. Ölkəmizdə aylıq minimum pensiya 200 manata çatıb və 72,4% artıb. Minimum pensiyanın alıcılıq göstəricisinə görə, Azərbaycan MDB və Gürcüstanda birinci, minimum əmək haqqının alıcılıq qabiliyyəti indeksində ikinci yeri tutdu.

2019-cu ildə ardıcıl iki sosial paket daxilində sosial müavinətlər və pensiyalar orta hesabla 2 dəfəyə yaxın artırıldı. Yeni pensiya növləri müəyyən edildi - Prezidentin əlil uşaqlar və birinci dərəcəli əlillər, müharibə veteranları üçün aylıq təqaüdləri. Həmçinin məcburi köçkün müavinətləri və tələbə təqaüdləri əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. 800.000 insanın problemlə kredit probleminə son qoyuldu və

s. (Azərbaycan əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirmək üçün ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər görür https://yeniazerbaycan.com/Siyaset_e57638_az.html)

2019-cu ildə iki sosial paketin əhatə dairəsi 4.2 milyon insan olmuşdur (əhalinin yüzdə 42-si). 2019-cu il üçün maliyyə yükü 2,3 milyard manatdır, 2020-ci il üçün isə 3 mlrd. manat olmuşdur.

Pandemiya dövründə sosial paket. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkədə koronavirus (COVID-19) pandemiyasına qarşı genişmiqyaslı tədbirlər görülməklə məşğulluğun və sosial rifahın dəstəklənməsi üçün aktiv tədbirlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin elan etdiyi yeni dəstək tədbirlərinə 3,5 milyard manat ayrılmışdır. Pandemiya ilə əlaqədar sosial dəstək tədbirləri təxminən 5 milyon insana təsir etdi.

Sosial dəstək tədbirləri, məşğulluq və sosial rifahı dəstəkləmək üçün 4 sahədə 12 tədbir daxil olmaqla təxminən 5 milyon insanı əhatə etdi. Belə ki:

- 190 manatlıq birdəfəlik ödəmə proqramının əhatə dairəsi üç dəfə artırılaraq 600.000 nəfər əhatə olundu və aprel və may aylarında ödəniş həmin şəxslərə tam təmin edildi. Bölgədə (şəhərdə) 3-cü, 4-cü və 5-ci dəfə, ölkədə 6-cı dəfə dekabr ayında ödənişlər edildi və il ərzində bu ödəniş üçün 450 milyon manat xərcləndi.

- 100.000 ailəyə yemək payı verildi. Özünüməşğulluq proqramının əhatə dairəsi genişləndirilmişdir (12 min ailə, maddi yük 70 milyon manat)

- Ödənişli ictimai işlərin sayı 90.000-ə çatdı.

- Ünvanlı dövlət sosial yardımı qaydaları sadələşdirilmiş və genişləndirilmişdir. Artım, 14.000 ailəni - 58.000 ailə üzvünü və 8 milyon dollar əlavə maliyyəni əhatə etdi.

- Əlillər üçün ödəniş müddəti başa çatmış şəxslərin əlillik müddəti artırılmışdır (14 min nəfərə aiddir, 3 milyon manat əlavə vəsait ayrılmışdır)

- 65 yaşdan yuxarı 15 min tənha və tək əlil olanlara evdə sosial xidmətlər göstərildi (<http://sosial.gov.az>).

- Əhaliyə sosial ödənişlərin davamlılığı təmin edildi, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun ehtiyatlarından bu məqsədlə istifadə olundu (250 milyon manat).

Münaqişədən sonrakı dövrdə sosial paket. 2020-ci ilin dekabrında təsdiqlənən

yeni sosial dəstək paketinə əsasən, 20 Yanvar şəhid ailələri və şəhid ailələri üçün aylıq müavinətlər 66,7% artaraq 300 manatdan 500 manata qaldırıldı. Həmçinin, "Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı" üçün aylıq prezident təqaüdü 1500 manatdan 1800 manata qaldırıldı. "Vətən müharibəsi qəhrəmanı" adını alanlar ayda 2 min manat alacaqlar. Əlilliyə görə müavinətlər 40 faiz artırılıb. Münaqişədən sonrakı dövr üçün geniş sosial dəstək paketləri planlaşdırılır.

Beləliklə, davam edən sosial islahatlar iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir. Belə ki, əhalinin gəlirlərinin artması tələbi stimullaşdırır, tələb isə təklifi yaradır və iqtisadi fəaliyyəti stimullaşdırır. Bu, ölkənin ümumi daxili məhsulunda artım deməkdir. Beləliklə, tələb təklif yaratdıqca, təklif də tələbi artırır.

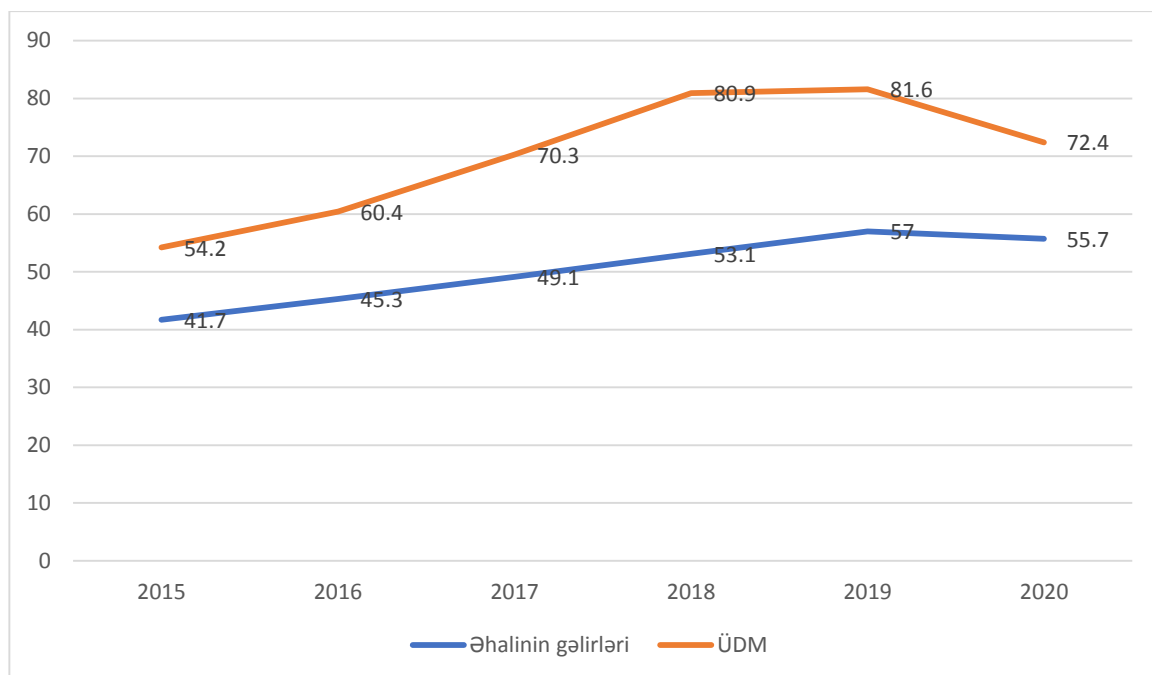
Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının nəticələri göstərir ki, iqtisadiyyat sabit fəaliyyət göstərir və bir çox makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası yaxşılaşmışdır (Cədvəl 1). İqtisadiyyatdakı kompleks struktur dəyişiklikləri və yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlmiş genişmiqyaslı tədbirlər sosial-iqtisadi inkişafda keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərmişdir.

2016-cı ildən başlayaraq **ölkədə ümumi milli gəlirin həcmi** artaraq 2018-ci ildə 75956,3 milyon manat, 44680,2 milyon dollar və ya 37800,5 milyon avro təşkil etmişdir. Ümumi milli gəlirin həcmi əvvəlki ilə nisbətən 2018-ci ildə manatla 8277,7 milyon manat və ya 10,8% artmışdır. Ümumilli Gəlir neft qiymətlərinin düşməsi səbəbi ilə 2015-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 8% enmiş, lakin 2016-cı ildən etibarən artma fazasına qayıtmışdır.

Ölkənin sosial-iqtisadi həyatında, xüsusilə məşğulluq sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər əhalinin iqtisadi fəallığının da yüksəlməsinə imkan yaratmışdır. Belə ki, 2010-cu illə müqayisədə 2020-cu ildə **iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı** təqribən 14%, 2019-cu illə müqayisədə isə 1,2% artmışdır. Ölkədə əhali gəlirlərinin artımı iqtisadi artımın əsas mənbəyi kimi yığım imkanlarını da genişləndirmişdir. Belə ki, əgər 2014-cü ildə **əhali gəlirləri** 39,4 mlrd. manat olmuşdursa, 2018-cı ildə 53,6 mlrd. Manata, 2019-cu ildə 57 mlrd. manata yüksəlmiş, 2020-ci ildə isə 2019-cu illə müqayisədə nisbətən aşağı düşərək 55,7

mlrd manat olmuşdur. Yəni müqayisə edilən dövrdə əhali gəlirləri təqribən 1,3 dəfə artmışdır.

Qrafik 1: İllər üzrə əhali gəlirləri və ÜDM-nin göstəriciləri (milyard manatla)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əhalinin hər adambaşına düşən gəlirlərinin miqdarı 2010- cu ildə 2866,1, 2015-ci ildə 4380,7, 2018-ci ildə 5234,8, 2019-cu ildə 5703,5, 2020-ci ildə 5535,4 milyon manat olmuşdur. Rəsmi statistika hesabat dövründə iqtisadiyyatın real sektorunda istehsal həcmələrinin və miqyasının əhəmiyyətli dərəcədə artdığını göstərir. Belə ki, 2016-cı ildə ölkədə sənaye istehsalının həcmi, təxminən, 32 milyard manat təşkil edib, 2020-ci ildə isə 37,1 mlrd.manat. Gəlirlərin və işçilərin orta aylıq əmək haqqının artması istehlakın artmasına gətirib çıxardı. Ölkə əhalisinin real son istehlakı 2 ilə nisbətən 2020-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 13,5% artıb. Əhalinin alıcılıq bacarığının artması pərakəndə ticarətin genişlənməyinə müsbət təsir etmişdir. İqtisadi inkişafın strateji resurslarından biri istehsalın texnoloji səviyyəsinin artırılması və ölkənin mühüm makroiqtisadi göstəricilərində elmi-texniki yeniliklər səbəbindən artımın təmin olunmasıdır. Bunun üçün müxtəlif mənbələrdən əsas vəsaitlərə investisiyaların həcmində artırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Nəticədə, hesabat dövründə əsas vəsaitlərə qoyulan investisiyaların həcmi 2 dəfə 2015-ci ilə nisbətən artmışdır. Müasir qloballaşma dövründə

Azərbaycan bu vəziyyətdən istifadə etmək üçün bir çox ölkələrlə xarici iqtisadi münasibətlər yaratmışdır. Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi daha çox artıb, idxal və ixrac əməliyyatları isə sosial-iqtisadi problemlərin müxtəlif səviyyələrinin həlli üçün məharətlə istifadə edilib.

Ölkədə biznesin aktivləşdirilməsi katlanmalarının, vida səviyyəsinin və müxtəlif formaların effektiv təsirinin təsiri. Eyni zamanda, bu, inflyasiyaya nəzarət etməyə və ən vacib prioritetləri nəzərə almağa və maliyyə və kredit sektorlarında Maliyyə alətlərinin geniş spektrindən istifadə etməyə kömək edəcəkdir. Ölkədə aşağı inflyasiyanı təmin edən göstəricilərin dinamikasında oxuduğumuz kimi, defakto valyutalarının təsirlərinin dəqiqliyinin və inflyasiyanın əsaslarının qiymətləndirilməsi, effektiv pul-kredit siyasəti davamlı olmuşdur. Tədqiqat göstərir ki, ölkədə makroiqtisadi inkişafın dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün möhkəm zəmin yaradılmışdır və bu istiqamətdə xeyli imkanlar əldə edilmişdir. Bu imkanlardan çıxış edərək investisiyaların həcmi artırmaq, qeyri-neft sektorunda və iqtisadiyyatın inkişafında amillərin rolunu gücləndirmək (innovasiya, yeni texnologiyaların tətbiqi, elmi-texniki səviyyənin, Texnikanın, Texnikanın artırılması); əməyin keyfiyyətini və məhsuldarlığını artırmaq, kiçik və orta biznesin inkişafını artırmaq. Yeni Tiryəkdə biz bu resurslardan texnologiyanı, məhsulu və innovasiya iqtisadiyyatını stimullaşdırmaq və ÜDM-in dinamikasında trend yaratmaq üçün istifadə edirik.

2010-2020-ci illərdə işçilərə ödənilən **əmək haqqı** həcmi ildə orta hesabla 12% artım göstərmişdir. 2010-cu ildə işçilərə ödənilən əmək haqqı ilkin gəlirlərin 17%, 2014-cü ildə 18.5%, 2020-ci ildə 21,9% olmuşdur. Müqayisə olunan zamanda işçilərə ödənilən **əmək haqqının ilkin gəlirdə** payı artmışdır. Həmin artım 1.5 bənd olmuşdur.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən ölkədə istehsal edilən ÜDM həcmində **neft sektorunun çəkisi ildən-ilə azalmaqdadır**. 2013-cü ildən başlamaqla ölkədə qeyri-neft sektorlarında ümumi daxili məhsulun istehsalının həcmi artmaqdadır. 2013- cü ildə istehsal olunmuş 58182,0 milyon manatlıq ÜDM-nin 23 778,1 milyon manatı və ya 40,9%-i neft-qaz sektorunun, 30525,9 milyon

manatı və ya 52,5% qeyri-neft sektorunun, 2015-ci ildə istehsal olunmuş 54380,0 milyon manatlıq ÜDM-nin 15382,2 milyon manatı və ya 28,3%-i neft-qaz sektorunun, 34138,8 milyon manatı və ya 62,8%-i qeyri-neft sektorunun, 2019-cu ildə istehsal olunmuş 81681,0 milyon manatlıq ÜDM-nin 30091,0 milyon manatı və ya 36%-i neft-qaz sektorunun, 44471,8 milyon manatı və ya 64 %-i qeyri-neft sektorunun payına düşüb (Azərbaycan rəqəmlərdə, statistik məcmuə, ARDSK, Bakı, 2020.).

2.3. Sosial sahədə aparılan islahatların əsas meyllərinin dəyərləndirilməsi

Son illərdə Azərbaycanda aparılan sosial islahatlar bir neçə istiqamətdə nəzərdən keçirilə bilər. Sosial müdafiə, səhiyyə və təhsilin əsas sahələri vurğulanmalıdır. Belə ki, hər üç istiqamətdə dövlət proqramları və milli fəaliyyət planları qəbul olunur və büdcə ayırmaları daim artır.

Əhalinin etibarlı sosial müdafiəsinin təmini məqsədilə "Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci il tarixlərində sığorta və pensiya sisteminin irəliləyişinə dair Dövlət Proqramı" çərçivəsində ölkədə sığorta-pensiya sisteminin yaxşılaşdırılması üçün məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir. Həyata keçirilmiş pensiya islahatlarını daha da dərinləşdirmək üçün 2016-2020-ci illərə görə yeni Dövlət Proqramı hazırlanmışdır. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində sığorta və təqaüd sistemi daha da təkmilləşdirilir və könüllü sosial sığortanın tətbiqi və qeyri-dövlət pensiya fondlarının fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün tədbirlər görülməsi planlaşdırılır. Sığortaçıların qeydiyyatının tam avtomatlaşdırılması, sığortalıların Dövlət Sosial sığorta sistemində qeydiyyatının avtomatlaşdırılması, icbari dövlət sosial sığorta haqqında hesabatların və sığorta haqları barədə məlumatların elektron qaydada verilməsi və alınması istiqamətində işlər aparılır. Beləliklə, ölkə vətəndaşlarının pensiyasının müəyyən edilməsi üçün hər hansı sənədləri təqdim etməyə ehtiyac yoxdur, müvafiq ərizə isə elektron formada həll edilir, pensiyaların təyinatı isə avtomatik olaraq vətəndaşların elektron ərizələri əsasında həyata keçirilir.

Ölkənin uzunmüddətli inkişafına uyğun olaraq, demoqrafiya və əhali artımı sahəsində 2025-ci ilə qədər Dövlət Proqramının qəbul edilməsi və bu proqram

çərçivəsində əhalinin kəmiyyət və keyfiyyət artımı məsələlərini planlaşdırması planlaşdırılır. İqtisadiyyatın inkişafından asılı olaraq əməkçi vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi, minimum əmək haqqının minimum həyat səviyyəsinə və Avropa ölkələrində müəyyən edilmiş normaların tədricən minimum aylıq əmək haqqının 60 faizinə çatdırılması üçün tədbirlər görülür. Əhalinin gəlirlərində əmək haqqının artırılması istiqamətində işlər görülür və sosial müdafiə sahəsində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi əsasında gəlir səviyyəsində fərqi azaltmaq üçün səylər göstərilir.

Sosial təminat sistemi təkmilləşdirilir, sosial xidmət göstərən dövlət müəssisələrinin maddi və texniki bazası möhkəmlənir, növləri və şəbəkələri genişləndirilir, qeyri-hökumət və qeyri-kommersiya təşkilatları sektorunun inkişafı üçün tədbirlər görülür. Sosial mənzillərin (evlərin) sayı artırılır və həssas qrupların bu mənzillərdə yaşaması üçün qanuni əsas yaradılır. 2020-ci ildə imtiyazlı şəxslərin xüsusi kateqoriyalarına 1500 mənzil verilmişdir ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 600 mənzil çoxdur.

Sosial müavinətlərin birləşdirilməsi və məbləğlərinin artırılması üçün tədbirlər görülür. Müasir sosial müdafiə sisteminin yaradılması və yoxsulluğun miqyasının azaldılması məqsədilə ölkədə ailələrin sosial yardıma olan tələbatının müəyyən edilməsi qaydaları təkmilləşdirilir və minimum həyat səviyyəsinə nail olmaq meyarı artırılır.

Müasir sosial texnologiyaların tətbiqi ilə sosial yardımın səmərəliliyinin artırılması üçün tədbirlər görülür, mövcud ünvanlı dövlət sosial yardım sistemi ilə yanaşı, fəal sosial yardım proqramları (məqsədli güzəştli sosial borc) həyata keçirilir.

Yarımcıq, aztəminatlı, çoxuşaqlı və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqları övladlığa götürən ailələr üçün əlavə dəstək mexanizmləri yaradılmış və qəyyumluq sisteminin genişləndirilməsi üçün lazımi işlər görülür. Əlil uşaqların övladlığa götürülməsini stimullaşdırmaq üçün bu uşaqları övladlığa götürən ailələrə aylıq müavinətin məbləği 480 manata qaldırıldı.

Yetkinlik yaşına çatmayanların arasında cinayətlərin qarşısının alınması və

sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün icma əsaslı reabilitasiya şəbəkələrinin reabilitasiya mərkəzləri əsaslı təmir edilir və genişləndirilir. Əlillərin təcrid olunmasının və sosial infrastrukturdan maneəsiz istifadəsinin qarşısının alınması üçün layihələr həyata keçirilir və bu şəxslərin bacarıq və bacarıqlarının inkişafı və məşğulluq imkanlarının artırılması üçün sosial və peşə reabilitasiya tədbirləri görülür. Əlillərin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına çıxışını və rabitə sistemləri vasitəsi ilə məlumat əldə etməsini artırmaq üçün layihələr həyata keçirilir.

Məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, sıx məskunlaşmış rayonlarda sosial infrastrukturunun yaxşılaşdırılması, məşğulluğun artırılması üçün yeni iş yerlərinin yaradılması, mikrokreditlərin verilməsi, məcburi köçkünlərin gənclərinə dəstək, peşə hazırlığı və s. icmaların inkişafı kimi tədbirlərə əlavə olaraq təhsil, səhiyyə proqramlarının genişləndirilməsi, köhnə binalarda təhsil, tibb müəssisələri üçün yeni binaların tikintisi və müvafiq avadanlığın verilməsi davam etdirilir. Müharibə nəticəsində azad edilmiş ərazilərdə yenidənqurma işlərinə başlanılmış və məcburi köçkünlərin torpaqlarına qayıtdıqdan sonra sosial müdafiəsinin təmin edilməsində mühüm rol oynayacaq məcburi köçkünlərə sosial dəstəyin inkişafı layihələri planlaşdırılır.

İctimai səhiyyə sahəsində islahatlara nəzər salsaq görərik ki, son illərdə səhiyyənin maliyyələşdirilməsinin dinamik artımı, bu vasitələrdən səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunmasının təmin edilməsi mexanizmlərinin yaradılması keyfiyyətli tibbi xidmətlərin göstərilməsini yaxşılaşdırmışdır. . Tibb müəssisələrinin maddi və texniki bazasının möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə tibb müəssisələrinin tikintisi, əsaslı təmiri və yenidən qurulması, müasir tibbi avadanlıqla təchiz edilməsi həyata keçirilir. Səhiyyə rəhbərliyində həddindən artıq mərkəzləşmənin qarşısını almaq, idarəetmədə sırf icraedici funksiyaların inzibati-iqtisadi formalarla əvəzlənməsi üçün tədbirlər görülür və beləliklə, müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərini səmərəli şəkildə ayırmaq və fəaliyyətlərini əlaqələndirmək üçün addımlar atılır. Ölkədə icbari tibbi sığortaya tədricən keçid təmin olunur ki, bu da tibbi yardımın keyfiyyətini və xəstələrin hüquqlarının qorunmasına nəzarət mexanizmlərini artıracaqdır. Səhiyyə

sistemindəki islahatlar nəticəsində stasionar müalicədən ilkin səhiyyə xidmətinə keçid həyata keçirilir və ailə həkimi təcrübəsinin genişləndirilməsi üçün islahatlar genişləndirilir.

Dövlət sosial xəstəliklərlə (diabet, hemofiliya, QİÇS , onkoloji xəstəliklər, immunoprofilaktika, hemodializ, vərəm, və s.) mübarizə üçün müxtəlif dövlət proqramlarını, əhalinin sağlamlığını yaxşılaşdırmaq üçün profilaktik tədbirləri, sanitar maarifləndirmə, narkotik, alkoqolizm və tütündən müdafiə tədbirlərini həyata keçirir, nəzarət aparılır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2016-2020-ci illər üçün yoluxucu xəstəliklərin immunoprofilaktikası üzrə Fəaliyyət Proqramını qəbul etmişdir. Bundan əlavə, yoluxucu olmayan xəstəliklərə (siqaret çəkmə, piylənmə, fiziki fəaliyyətin az olması, alkoqoldan sui-istifadə və s.) qarşı "Azərbaycan Respublikasında qeyri-infeksiyon xəstəliklərlə mübarizə strategiyası" qəbul edilmişdir. Sağlam həyat tərzinə görə şərait və imkanların yaradılması, əhalinin öz sağlamlıqlarına məsuliyyət və maraqlarını artırmaq üçün məlumatlılığının artırılması üçün tədbirlər görülür. 2013-2020-ci illərdə ana və uşaq sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına dair Dövlət Proqramı qəbul edildi və bununla da uşaqlar və yeniyetmələr arasında profilaktik müayinə və dispanser işləri gücləndi. Yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizəni gücləndirmək məqsədilə uşaqlar arasında immunoprofilaktik işlərin aparılması üçün tədbirlər görülür. Uşaq əlilliyinin erkən profilaktikası və müalicəsi baxımından Milli Fəaliyyət Planı (2014-2020) qəbul edilmiş və uşaqlar üçün stasionar xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə uşaq tibb müəssisələrinin inkişafı istiqamətində tədbirlər görülür. Eyni zamanda, əsas həyati dərmanların bütün əhali qrupları üçün fiziki və iqtisadi cəhətdən əlçatımlılığını, həmçinin dərmanların keyfiyyətini, effektivliyini və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün vahid qeydiyyat sisteminin qurulması istiqamətində işlər aparılır.

Səhiyyə xidmətinin yaxşılaşdırılması ən vacib məsələdir. Yaxın gələcəkdə tibb mütəxəssislərinin bilik və bacarıqlarını daim artırmaq üçün müvafiq mexanizmlər yaradılacaq, kənd yerlərində çalışan həkim və tibb bacıları üçün uyğun yaşayış şəraitinin yaradılması üçün müvafiq işlər görülməli və stimullaşdırma

mexanizmləri müəyyənləşdiriləcəkdir. Tibb işçilərinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi prinsipinin tətbiqi üçün tədbirlər görülməsi planlaşdırılır.

Son illərdə əhalinin sağlamlığını izləmək üçün müxtəlif tibbi elektron reyestrlərin, vətəndaşların "elektron sağlamlıq kartı" sisteminin və vahid sağlamlıq məlumat sisteminin yaradılması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür.

Son illərdə sosial sahənin digər bir sahəsi kimi müasir təhsil sisteminin formalaşdırılması istiqamətində böyük işlər görülmüşdür. Dövlətin bu istiqamətdə diqqət yetirdiyi əsas məsələ, təhsilə ayrılan ümumi vəsaitin ÜDM-də payını artırmaq və inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq göstəriciləri səviyyəsinə çatdırmaqdır ("Azərbaycan 2020" Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyası, s.25).

İslahatlarda təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün stimullaşdırma mexanizmlərinin yaradılması, xüsusilə də adambaşına maliyyələşmə prinsipinin tətbiqi mühüm rol oynayır. Təhsildə idarəetməni yaxşılaşdıran və bütün maraqlı tərəflərin təhsil prosesində iştirakını təmin edən idarəetmə modeli üstünlük təşkil edir. Bura bütün növ təhsil müəssisələrinin müstəqilliyinin artırılması, ictimaiyyətin (valideynlərin, şagirdlərin, tələbələrin, yerli icmaların və s.) geniş iştirakı hesabına təhsil müəssisələrinin dövlət-özəl idarə edilməsi, digər müasir idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi və s. daxildir.

Kiçik yaşlı uşaqların məktəbəqədər təhsildə iştirak səviyyəsi bütün ölkə üzrə yüksəlib. Bu məqsədlə dövlət uşaq bağçaları şəbəkəsinin genişləndirilməsi, təchizat və şəraitin yaxşılaşdırılması, habelə müxtəlif mülkiyyət formalarının (bələdiyyə, icma, özəl, ailə uşaq bağçaları) uşaq bağçalarının yaradılması və fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün tədbirlər görülür. Nəticədə Məktəbəqədər təhsil uşaqlarının əhatə dairəsi 90% - dən çox olub.

Məktəblərin tikintisi və yenidən qurulması sahəsində işlər görülür, orta məktəblər şəbəkəsinin rasionallaşdırılması üçün xüsusi proqramlar işlənib hazırlanır və icra edilir. Ümumi təhsilin 12 illik sistemə keçidin təmin edilməsi, tədris proqram və dərsliklərin müasir tələblərə uyğun yeniləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Mövcud" yaddaş məktəbindən "düşüncə məktəbinə" keçidi təmin etmək üçün sistemli tədbirlərin görülməsi planlaşdırılır ki, bu da şagirdlərin idrak fəaliyyətini və

ümumi inkişafını yavaşladır. Xüsusi ehtiyacı olan və qüsurlu uşaqlara daha çox diqqət və qayğı göstərilir, onlar üçün müxtəlif inkişaf, islah və inklüziv təhsil proqramları həyata keçirilir.

Peşə təhsili infrastrukturunu əsaslı şəkildə modernləşdirilmişdir ki, bu da peşə təhsili ilə məşğul olanların sayının artırılması baxımından vacibdir və ölkə iqtisadiyyatının ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması üçün tədbirlər görülür. Bölgələrin inkişafı və mütəxəssislərə olan tələbatı nəzərə alaraq təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün regional, çoxşaxəli kolleclərin yaradılması, ibtidai, orta və ali təhsil müəssisələrində mütəxəssis hazırlayan tədris komplekslərinin yaradılması üçün tədbirlər görmək prioritetdir.

Bu gün ali məktəblər üçün universitet şəhərciklərinə və müvafiq texnoparklara ehtiyac var. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının tələblərinə uyğun bilik və bacarıqlara malik olan mütəxəssislərin hazırlanmasını və onların təhsil, tədqiqat və innovasiya mərkəzlərinə çevrilməsini dəstəkləmək vacibdir. Elmi tədqiqatların ali təhsildə müasir standartlar səviyyəsinə çatdırılması, elmi tədqiqatların nəticələrinin təhsil prosesində və istehsalatda tətbiqi, elmin informasiya təminatının gücləndirilməsi, beynəlxalq elmi münasibətlərin dərinləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsi istiqamətində işlər görülür.

Təhsil sisteminin məlumatlaşdırılması, ümumilikdə təhsilin qurulmasında əsas istiqamətlərdən biri kimi hər zaman diqqət mərkəzindədir. Azərbaycanda bütün təhsil müəssisələrinin (ucqar ərazilərdə yerləşən məktəblər daxil olmaqla) internetlə təmin olunması, hər bir təhsil müəssisəsinin lazım olan texniki avadanlıqla təmin edilməsi və bütün təhsil müəssisələrinin vahid təhsil şəbəkəsinə qoşulması istiqamətində işlər aparılır. 1 şagird - 1 kompüter layihəsi çərçivəsində orta məktəblərdə təhsil alan bütün şagirdlərin netbuk və ya planşetlə təmin edilməsi planlaşdırılır. Elektron təhsil texnologiyalarının tətbiqi genişlənir və pandemiya dövrünün tələbləri əsasında müəllimlər və tələbələr üçün virtual öyrənmə mühiti yaradılmışdır. Bu məqsədlə bütün fənlər üçün elektron tədris və metodiki mənbələrin yaradılması istiqamətində işlər aparılır, elektron mənbələrin etibarlı saxlanması və onlara asanlıqla daxil olmasını təmin etmək üçün "bulud"

texnologiyalarının tətbiqi üçün tədbirlər görülür. İlk mərhələdə rəqəmsal təhsil mənbələrinə çıxış imkanlarını genişləndirəcək elektron məktəblərin sayının 1000-ə çatdırılması planlaşdırılır. Artan özünə təhsil və ömür boyu öyrənmə tələbatını ödəmək üçün kitabxana fəaliyyətinin müasirləşdirilməsi, elektron kitabxanaların sayının artırılması, məsafədən təhsilin inkişafına və ali məktəblərdə distant təhsilin geniş tətbiqinə dair tədbirlər görülür.

Təhsil sisteminin effektivliyinin və nailiyyətlərinin formalaşmasında pedaqoji amilin vacibliyini nəzərə alaraq pedaqoji hazırlığın möhkəmləndirilməsinə diqqət yetirilir. Bütün ümumi təhsil müəllimləri üçün fəal (interaktiv) tədris texnologiyalarının və inkluziv təhsilin məqsədyönlü peşəkar inkişafının təmin edilməsi və hər bir müəllim üçün İKT bacarıqları əldə etmək üçün Sistem yaradılması nəzərdə tutulur. Təhsil strategiyasına əsasən, yaxın zamanlarda pedaqoji hazırlıq beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılacaq, yeni kreditləşmə sistemi əsasında pedaqoji hazırlığın stimullaşdırılması sistemi hazırlanacaq, müəllimlərin peşəkar inkişafının stimullaşdırılması üçün müasir mexanizmlər yaradılacaqdır. Bundan əlavə, nəticələrə əsaslanan diferensial mükafat və əmək haqqı sistemi hazırlanacaq.

Azərbaycan təhsilinin dünya və Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası üçün tədbirlər görülür. Təhsil standartlarının unifikasiyası və Bolonya prosesinin dərinləşdirilməsi ilə yanaşı, Azərbaycan təhsil müəssisələrinin, xüsusilə də ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsinə və onların beynəlxalq təhsil proqramlarında fəal iştirakı üçün müvafiq şəraitin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilir. 2007-2015-ci illərdə xaricdə 3500-dən çox gənc Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsil almaları üzrə Dövlət Proqramı çərçivəsində təhsil almışdır. Hazırda 10 700 azərbaycanlı gənc dünyanın aparıcı universitetlərində proqramlar, digər mənbələr və şəxsi təşəbbüslər üzrə təhsil alır (Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin illik hesabatı 2019-cu il, s.47).

Beləliklə, sosial islahatların təhlili göstərir ki, son illərdə insan kapitalının inkişafı, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması, sağlamlığın qorunması və təhsil, səhiyyə və sosial xidmətlərə çıxışın təmin edilməsi üçün həm qanunvericilik, həm də institusional tədbirlər görülmüşdür və səviyyəli nailiyyətlər əldə edilmişdir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA SOSIAL SAHƏDƏ APARILAN İSLAHATLARIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İQTİSADİYYATA TƏSİRİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycanca sosial sahədə aparılan islahatların iqtisadiyyata təsirinin prioritet istiqamətləri

Azərbaycan inkişaf modelinin müəllifi ümummilli lider Heydər Əliyevin apardığı siyasət nəticəsində müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatı davamlı və dinamik inkişaf edir. Respublikanın maliyyə imkanları artmış, ölkənin müasir tələblərə uyğun infrastrukturunu yaradılmış, müasir texnologiyalara sahib müəssisələr işə salınmış, işgüzar mühit yaxşılaşdırılmış, nəticədə Azərbaycanın dünyada nüfuzu artmışdır. Ölkədə həyata keçirilən dövlət proqramlarının icrası ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında xüsusi rol oynayır. Bölgələrdə sosial-iqtisadi inkişaf əlaqəli dövlət proqramlarının icrası nəticəsində ölkədə ÜDM dəfələrlə artmış, yeni sənaye müəssisələri yaradılmış, lazımi infrastruktur qurulmuş, müxtəlif uğurlu sosial layihələr həyata keçirilmişdir. Prezidentin 11 fevral 2004-cü il tarixli Sərəncamına əsasən bölgələrdə əmək ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə, qeyri-neft sektorunun inkişaf tempinin artırılması, kənd təsərrüfatında islahatların dərinləşdirilməsi, bölgələrdə məşğulluğu artırmaqla işsizlik və yoxsulluğun azaldılması, biznesin inkişafı, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin açılmasına dair Azərbaycan Respublikası regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008) imzalanmışdır. Eyni zamanda, Prezident Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala, Lənkəran, Quba-Xaçmaz, Aran, Dağlıq Şirvan və Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün əlavə on yeddi fərman təsdiqləmişdir.

Bununla yanaşı, Sərəncamla Respublika Prezidentinin 27 fevral 2006-cı il tarixli Fərmanına uyğun olaraq Bakı qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üçün sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı təsdiq edilmişdir. Bakı ətrafındakı yaşayış məntəqələrini əhatə edən bu proqrama uyğun olaraq hər bir yaşayış məntəqəsi üçün müxtəlif rayonlarda konkret tədbirlər müəyyən edilmişdir. Prezidentin Fərmanına uyğun olaraq, yoxdur. Aprelin 80-də "Azərbaycan

Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir. Bu proqramlarda qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ölkə müsbət nəticələr əldə etmiş, sosial-iqtisadi inkişafı xarakterizə edən makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsi yüksəlmiş, bu da həyat səviyyəsinə müsbət təsir göstərmişdir.

Prezident İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri davamlı inkişaf strategiyası üçün növbəti ideal yol xəritəsidir.

Sosial-iqtisadi tərəqqinin keyfiyyətə yeni mərhələsində Azərbaycan Respublikasının əsas məqsədlərindən biri ictimai həyatın bütün sahələrinin modernləşdirilməsi yolu ilə inkişaf etmiş ölkələrin sırasına daxil olmaqdır. Təcrübə göstərir ki, konkret məqsədlərə əsaslanan strategiya və görmə sistemi olmadan iqtisadi sahədə yüksək nəticələrə nail olmaq və uzunmüddətli hədəflərin həyata keçirilməsi mümkün deyil. Bu və digər məqsədlərin uğurla həyata keçirilməsi dərin iqtisadi təfəkkürlü güclü siyasi lider sayəsində mümkündür.

Son illərdə Xalq təsərrüfatının sosial yönümlüüyü, insan amilinə diqqət xüsusilə nəzərə çarpır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dəfələrlə bəyan edib ki, dövlətimiz tərəfindən aparılan siyasət insan amilinə və vətəndaşların maraqlarına əsaslanır. Prezidentin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən və öz sosialyönümlü xarakteri ilə diqqəti cəlb edən çoxşaxəli islahatların əsas məqsədi hər bir vətəndaşın inkişaf prosesində iştirakını təmin etmək, mövcud potensialdan hər kəsin qabiliyyət və qabiliyyətlərinə uyğun şəkildə ədalətli istifadə etməkdir .

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin dəfələrlə vurğuladığı kimi, ölkədə post-neft iqtisadiyyatının formalaşması üçün geniş, sistemli və dinamik iqtisadi islahatlar lazımdır. Dövlətin strateji məqsədlərindən biri iqtisadi proqnozlara əsaslanan iqtisadi ideyaların pragmatik şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək və möhkəm inkişaf memarlığının formalaşdırılmasıdır. Bu məqsəd və məqsədlərə nail olmaq üçün ilk növbədə strateji yol xəritələrinin hazırlanması və həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Ölkəmizin gələcək inkişaf mərhələlərinin əsas konturlarını müəyyənləşdirməyin zəruriliyi də ondan irəli gəlir ki, ölkəmizdə aparılan islahatlar

hər dövrün qlobal çağırışlarına əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan-2020: gələcəyin baxışı" inkişaf konsepsiyası müəyyən dövr üçün əsas inkişaf konturlarını müəyyənləşdirir və gələcək üçün proqnozları nəzərdə tutur. Konsepsiyanın iqtisadi istiqamətləri kimi qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi əsasında davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması; iqtisadi inkişafın şaxələndirilməsi; ölkə ÜDM-in strukturunda təbii ehtiyatlar amilinin azaldılması, dövlət büdcəsinin formalaşdırılması və qeyri-neft amilindən istifadənin təmin edilməsi; innovasiyaların iqtisadiyyata tətbiqi üçün güclü motivasiya mexanizmlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi; Mövcud resurslardan və coğrafi mövqedən səmərəli istifadə etməklə Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının müasir tələblər səviyyəsində təmin edilməsi; iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və dünya bazarlarında yerli məhsulların layiqli yerini təmin etmək üçün tədbirlər görür.

6 dekabr 2016-cı il tarixində Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə qəbul edilmiş " xalq təsərrüfatı və iqtisadiyyatın əsas sektorları üçün Strateji Yol Xəritəsinin əsas istiqamətləri" sənədi iqtisadi proqnoz və inkişafın əsas prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından son dərəcə vacibdir. Ölkəmizin iqtisadi institutları ilə yanaşı, yerli və xarici ekspertlərin, təcrübəli mütəxəssislərin, məsləhət şirkətlərinin və elmi müəssisələrin iştirakı ilə hazırlanmış Strateji Yol Xəritələri, habelə ölkədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlıq qısamüddətli, orta müddətli və uzunmüddətli perspektivləri əhatə edir. Sənəddə 2020-ci ilə qədər olan dövr üçün iqtisadi inkişaf strategiyası və fəaliyyət planı, 2025-ci ilə qədər olan dövr üçün uzunmüddətli hədəf və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün məqsəd vardır.

Strateji Yol Xəritəsi geniş və çoxşaxəli məqsədləri özündə birləşdirən konseptual sənəd kimi iqtisadiyyatın kompleks təhlili əsasında gələcək perspektivləri əks etdirir. Sənəddə iqtisadi artım və sosial inkişafa, həmrəylik və sosial bərabərliyə əsaslanan güclü, şəffaf və açıq iqtisadiyyatın davamlı inkişafın məqsəd və prinsiplərinə uyğun qurulması nəzərdə tutulur.

Nazirlər Kabinetinin 2019-cu ilin birinci rübündə sosial-iqtisadi inkişafı Prezident İlham Əliyev görüşün yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə bildirib və gələcək vəzifələri müzakirə edib: "dünya dəyişir, vəziyyət dəyişir, biz yeni çağırışlarla üzləşirik. Ona görə də biz həmişə gözləməliyik ki, ölkəmizi necə inkişaf etdirək və dayanıqlı, uzunmüddətli edək."

Ölkədə və regionda, eləcə də global səviyyədə baş verən mürəkkəb siyasi, iqtisadi və humanitar proseslər müasir islahatların və idarəetmə formalarının tətbiq olunmadan həyata keçirilməsini tələb etdiyinə görə, Prezidentin rəhbərlik etdiyi qrup bunu çox mühüm hesab edir və bu problemlərin həllinə hazırdır. Prezident İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə qəbul edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri" sənədi ölkənin davamlı inkişafının uzunmüddətli məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi və İslahatlar əsasında həyata keçirilməsi üçün yeni imkanlar açmışdır.

2018 - ci ilin aprelində keçirilmiş prezident seçkilərindən sonra həyata keçirilən sistem islahatları - hökumətin yeniləşməsi, sosial - iqtisadi islahatların əsas prioritetlərindən birinə çevrilən insan amili və ən başlıcası, 2020-ci ildə ərazilərimizin erməni işğalından azad edilməsi-qarşıda duran vəzifələri, iqtisadi və innovativ inkişafı qeyd etdi. İlk növbədə, əmr "2021-2025-ci illər üçün sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası" layihəsinin hazırlanmasını nəzərdə tutur. Sifariş iri beynəlxalq təşkilatlar və ixtisaslaşdırılmış konsaltinq şirkətləri, müvafiq hökumət təşkilatları (müəssisələri), elmi təşkilatlar, mütəxəssislər və vətəndaş cəmiyyəti institutları strategiya inkişaf prosesinə cəlb etmək tapşırılıb. Sənəd ictimai gözləntilər və cəmiyyətin arzuları nəzərə alınmaqla açıq diskussiyalar və dinləmələr əsasında qısamüddətli və ortamüddətli perspektivdə ölkəmizin əsas məqsədlərini müəyyən etməyə imkan verir. Hökumət milli prioritetləri əsas götürərək 5 mühüm sahədə islahatlar, layihələr və tədbirlər həyata keçirmək vəzifəsini qarşıya qoyub:

- 1) davamlı və artan rəqabət iqtisadiyyatı; 2) dinamik, inklüziv və sosial ədalətli cəmiyyət; 3) rəqabətqabiliyyətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar üçün məkən; 4) azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdış; 5) təmiz ətraf mühit və "yaşıl inkişaf" ölkəsi.

Ümumiyyətlə, sosial rifahın davamlı artımını təmin etmək üçün yüksəkdir.

Davamlı, inkluziv və özəl təşəbbüslər əsasında iqtisadi artımın sürətləndirilməsi və əhalinin azad edilmiş rayonlara qaytarılmasının təmin edilməsi gələcək üçün əsas problemlərdir. Sənəddə qeyri-neft sektorunun davamlı şaxələndirilməsi və inkişafı, yerli və xarici investisiyalara yardım, şəffaf Özəlləşdirmə strategiyasının həyata keçirilməsi, kapital və sığorta bazarlarının inkişafı və digər mühüm məsələlər nəzərdə tutulur. Sənəddən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi Cənubi Qafqazın iqtisadi memarlığının müəyyənləşdirilməsində Azərbaycanın rolunu və mövqeyini daha da möhkəmləndirəcəkdir. Eyni zamanda, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilə qədər davamlı inkişaf gündəliyi" öhdəliklərini yerinə yetirərkən milli prioritetlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Sənəddə zərbələrin dayanıqlılığı baxımından makroiqtisadi sabitliyin və dayanıqlığın möhkəmləndirilməsi, daxili və xarici sabitlik, yeni reallıqlar əsasında maliyyə bazasının formalaşdırılması, valyuta ehtiyatlarının səviyyədə saxlanılması, Dövlət Fondu vəsaitlərinin dövlətə neftlə bölüşdürülməsinin sabit, tədricən azalması, büdcə, inflyasiyanın idarə edilməsi və s. kimi mühüm vəzifələr nəzərdə tutulur.

Son illərdə Prezident tərəfindən həyata keçirilən gənc yeniliklərin düşüncə və idarəetmə sahəsində təşviqi sahəsində kadr islahatları müasirdir, vətəndaşlar üçün məmnunluq, səmərəlilik və şəffaflığın təmin edilməsi üçün islahatların miqyasını və tempini sürətləndirmək niyyətləri yaranır. Bu islahatlar dövlət idarəçiliyinə islahatçı Yaradıcı menecer və texnokratik əhval-ruhiyyəli elitanın təqdim olunmasına imkan vermişdir. Təsadüfi deyil ki, "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri" mühüm mövzu kimi şəffaflığın artırılması üzrə tədbirlərin davam etdirilməsini müəyyənləşdirib. Yaxın illərdə məhkəmə sistemində şəffaflığın artırılması, vicdansız rəqabətin qarşısının alınması, dövlət investisiyalarının və dövlət şirkətlərinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması, idarəetmədə müasir korporativ mədəniyyətin tətbiqinin genişləndirilməsi, Korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, vətəndaş xidmətinin formalaşdırılması məsələlərinə baxılacaqdır.

Son 18 ildə Prezident tərəfindən imzalanan fərman və sərəncamlar, milli fəaliyyət planları cəmiyyətdə şəffaflığın və hesabatlılığın daha da artırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ölkə Prezidenti tərəfindən imzalanan “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya və onun 2007-2011-ci illər üçün Fəaliyyət Planı”, “Korrupsiyaya qarşı Mübarizə üzrə 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”, Açıq Hökumətin Təşviqi üzrə Milli Fəaliyyət Planları (2012-2015, 2016-2018 və 2020-2022) bu hədəflərə çatmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Son illər "ASAN xidmət", "Dost", "ASAN Kommunal" və s. bu kimi ölkələrdə də "ASAN xidmət" lər fəaliyyət göstərir. Yeni idarəetmə modellərinin tətbiq edilməsinin məqsədi vətəndaşların məmnunluğunu təmin etmək, ictimai həyatın bütün sahələrində bürokratik amilləri aradan qaldırmaq və insan amilinin prioritetliyini təmin etməkdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 yanvar 2021-ci il tarixli "dövlət nəzarəti informasiya sisteminin yaradılması haqqında" Fərmanı milli prioritet kimi müəyyən edilmiş bir sıra hədəflərin həyata keçirilməsinə imkan verir. Belə bir informasiya sisteminin yaradılması son 10 il ərzində Azərbaycanda Elektron Hökumət Sahəsində həyata keçirilən innovativ - texnoloji tikintinin sistematik və ardıcıl prosesinin davamı və mühüm hissəsidir. Dövlət nəzarətinin informasiya sistemi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarının, sərəncam və tapşırıqlarının, habelə Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidentinin və Prezident Administrasiyasının rəhbərinin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə elektron nəzarəti təmin etməlidir. Fərmana əsasən, yeni sistem Yerli icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin effektivliyin əsas göstəriciləri əsasında qiymətləndirilməsinə imkan verəcək. Sistemin işi:

- 1) səmərəlilik: resursların minimum həcmində istənilən nəticəyə nail olmaq;
- 2) istifadənin asanlıığı: əlavə əməliyyatlar olmadan məlumatların birbaşa mübadiləsi;
- 3) esneklik: dəyişən tələblərə uyğun olaraq informasiya sistemlərinin sürətli yenilənməsi və dəyişdirilməsi meyarlarına əsaslanır.

Son illər icra, qanunvericilik və məhkəmə sistemlərinin müasir problemlərə

əsaslanan paralel islahatları cəmiyyətdə şəffaflığın və antikorrupsiya tədbirlərinin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. "Azərbaycan Respublikasında vətəndaş xidmətinin 2019-2025-ci illər üçün inkişaf strategiyası" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 noyabr 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş, dövlət idarəçiliyinin müasir vəzifələrə uyğun təşkil edilməsi, Cəmiyyətin gözləntilərinə cavab verən müasir vətəndaş xidməti Korpusunun yaradılması, peşəkarlıq və səmərəliliyin artırılması, motivasiya modellərinin inkişaf etdirilməsi təmin edilmişdir. Yeni informasiya sistemi mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarına yeni texnoloji metodlarla öz vəzifələrini qiymətləndirməyə və elektron nəzarəti təşkil etməyə imkan verəcəkdir. Bütün bunlar, ilk növbədə, ölkədə insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi üçün vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri" sosial siyasət sahəsində əsas hədəfləri dəqiq və tam şəkildə əks etdirir. Sənəddə yüksək inkişaf təkcə iqtisadi artımın göstəricisi kimi deyil, həm də cəmiyyətin bütün üzvlərinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasının mühüm amili kimi qiymətləndirilir. Ölkədə gəlirlərin artması daha geniş iqtisadi imkanlar yaratmalı, əhalinin bütün qrupları üçün səmərəli məşğulluğu və layiqli işi təmin etməli və qadınların iqtisadi imkanlara çıxışını genişləndirməlidir. Özəl sektorun işlə təmin olunmasında iştirakını genişləndirmək üçün lazım olan stimullar yaradılmalıdır və özəl sektorun işəgötürənlərinin iştirakı işçilərin sayına üstünlük təşkil etməlidir.

Yaxın 10 il ərzində ölkədə həyata keçiriləcək iqtisadi islahatlar hər bir vətəndaşın hərtərəfli inkişafına, yüksək və ədalətli sosial təminat sisteminin, bütöv cəmiyyətin yaradılmasına, paytaxtın və regionların tarazlaşdırılmış inkişafına xidmət edəcəkdir. Yüksək inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq, cəmiyyətin sosial rifahının, rifahının və gəlirlərinin, o cümlədən əmək haqqının artırılması, səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi, özəl sektorun məşğulluqda iştirakını artırmaq, qeyri-formal məşğulluğun qarşısını almaq, gəlirləri leqallaşdırmaq və yoxsulluğu azaltmaq planlaşdırılır .

Sosial-iqtisadi tərəqqi prosesində nailiyyətlərin ilbəl genişləndirilməsi əhalinin bütün təbəqələrinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, bu

istiqamətdə mümkün tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsinə yeni imkanlar açdı. Ümumiyyətlə, son 18 il ərzində dövlət yardımının gücləndirilməsi və vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi haqqında 50-dən çox fərman və sərəncam imzalanmışdır. Məsələn, " Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər)", Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları (2009-2013, 2013-2018 və 2019-2023-cü illər), "Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun 2008-2015-ci illər üçün azaldılması", dayanıqlı inkişaf Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikasının 2008-2015-ci illər üçün etibarlı ərzaq təminatı Dövlət Proqramı və digər mühüm sənədlər.

Pandemiya dövründə bir sıra Avropa ölkələrində büdcə xərclərinin azalmasına və ciddi sosial gərginliyə baxmayaraq, keçən il Azərbaycanda sosial layihələrin həyata keçirilməsində ləngimə və ya çətinliklər olmamışdır. Koronavirusun yeni ştamminin iqtisadi fəallığa və büdcə gəlirlərinə mənfi təsir göstərməsinə baxmayaraq, 2020-ci ildə pensiyalar, Prezident təqaüdləri, müavinətləri və məqsədli sosial yardım bir il əvvəl olduğundan 20 faiz və ya 5 milyard 743 milyon manat çox xərclənmişdir. Bu, 1 ildə 2019 milyard dollardan çoxdur. 2021-ci ildə dövlət büdcəsində sosial xərclərin payı 38,9 faiz və ya 11 milyard 111,9 milyon manat təşkil edəcəkdir. Bu vəsaitin 563,8 mln.manat və ya 5,3% çox olması 2020-ci ildə olduğundan sosial təminat və sosial müdafiə tədbirlərinin daha da genişləndirilməsi üçün əlverişli imkanlar açır (2021-ci il dövlət büdcəsinin layihəsi Milli Məclisə təqdim olunub/ <https://vergiler.az/news/news/11211.html>).

Ölkədə həyata keçirilən sosial siyasətin davamı kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 fevral 2021-ci il tarixli "əmək pensiyalarının indeksləşdirilməsi haqqında" Fərmanı göstərir ki, bu pandemiya dövründə ölkə inamla öz məqsədlərinə nail olur. İndeksasiya nəticəsində artım ümumilikdə 1 140 000 pensiyaçını (pensiyaçıların 93 faizini) əhatə edir. 2020-ci ildə orta aylıq nominal əmək haqqının illik artım templərinə əsasən pensiyaların 11,4 faiz artırılması pensiya hüququna malik vətəndaşların sosial rifahının yaxşılaşdırılması baxımından vacibdir (Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə fərdi hesablarda pensiya və pensiya

kapitalı artırılıb/ <url> www.social.gov.az/post_431615). bu, ölkəmizdə sosial siyasətin müsbət trend kimi effektivliyinin göstəricilərindən biridir.

44 günlük müharibə nəticəsində Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü və suverenliyini təmin etmişdir. Bu gün respublikamızın qarşısında duran ən mühüm vəzifə yerindən-yurdundan didərgin düşmüş şəxslərin öz yerlərinə qayıtmasını təmin etməkdir ki, qələbə əbədləşdirilsin. Bununla əlaqədar olaraq, azad edilmiş ərazilərə "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri" nə qayıdış haqqında xüsusi maddənin daxil edilməsi böyük siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malikdir.

"Böyük Qayıdış" Proqramı azad olunmuş rayonlarda vətəndaşlarımızın davamlı məskunlaşması və bu rayonların ölkənin iqtisadi sistemində inteqrasiyası üçün körpü rolunu oynayacaqdır. Azərbaycanın regionda beynəlxalq nəqliyyat-logistika dəhlizinin Bərpası üzrə təşəbbüsləri və layihələri nəinki ölkənin dünya bazarlarına çıxışını artıracaq, həm də azad edilmiş rayonların inkişafına əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir.

Azərbaycanın tarixi qələbəsinin nəticələrinin möhkəmləndirilməsi və davam etdirilməsi üçün işğaldan azad olunmuş ərazilərdə davamlı yaşayış məskəni təmin edilməlidir. Bu məqsədlə bu rayonlar cəmiyyətin ən sağlam, müasir və çiçəklənən həyat mühitinə çevriləcək, davamlı yaşayış məskəninin müasir prinsiplərinə əsaslanan rahat yaşayış mühiti yaradacaqlar.

Planlı iş zamanı kompleks, təhlükəsiz və əlçatan yaşayış mühitinin yaradılması vətəndaşların yerləşdirilməsi üçün əlverişli imkanlar açacaq. Bunun üçün yeni rayonlarda layiqli mənzillərin təmin edilməsi, müasir infrastrukturun qurulması və xidmətlərin əlçatır edilməsi nəzərdə tutulur. Bundan başqa, regionun iqtisadi potensialından əhəlinin narahatlıq səviyyəsinə çatdırılması üçün səmərəli istifadə olunacaq.

Milli prioritetdə əks olunan problemlərin həlli ölkənin iqtisadi və sosial imicində azad edilmiş ərazilərin tarixi vəziyyətini bərpa edəcək. Yeni yanaşmalar və müasir innovasiyaların tətbiq olunduğu bu region iqtisadi fəaliyyətdə aparıcı bəndlərdən birinə çevriləcək və ölkənin digər regionları ilə eyni inkişaf səviyyəsinə

malik olacaqdır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 19 yanvar 2021-ci il tarixli "Qarabağ intibah Fondunun (ERF) fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında" fərmanı təsdiq etdi ki, azad edilmiş ərazilərimizin bərpa və yenidən qurulması prosesi müasir tələblər səviyyəsində prioritetdir. Təşkilatın əsas məqsədi azad edilmiş ərazilərimizi bərpa etmək, eləcə də sabit iqtisadiyyata və çox çiçəklənən regiona çevrilmək üçün həyata keçirilən tədbirləri maliyyə cəhətdən dəstəkləməkdir.

2021-ci il dövlət büdcəsində ərazilərimizin bərpası və yenidən qurulması üçün 2,2 milyard manat ayrılması planlaşdırılan işlərin həcmi, miqyası və intensivliyi barədə aydın mənzərə yaradır (<http://yap.org.az/az/view/interview/1095/ishgaldan-azad-edilmish-erazilerimizin-berpasi-iqtisadiyyatimizin-inkishafina-yeni-bir-tekan-verecek->).

Gələcəkdə 1500 milyon manatdan çox şəffaf və qətiyyətli istifadə təmin etmək üçün müsbət reputasiya və şəffaf idarəetmə ilə yeni dövlət qurumunun yaradılmasına obyektiv ehtiyac var. Fondun Müşahidə Şurasında bir neçə müvafiq hökumət müəssisəsi rəhbərlərinin nümayəndəliyi koordinasiyanı sürətləndirəcək və bərpa və yenidənqurma zamanı idarəetmənin səmərəliliyini artıracaq. Məqsəd azad edilmiş ərazilərin Cənubi Qafqazda çiçəklənən və müasir zonaya çevrilməsi üçün görülən tədbirləri vahid mərkəzdən reallaşdırmaqdır.

Qarabağ Dirçəliş Fondu azad edilmiş ərazilərimizdə böyük kommersiya potensialı olan investisiyalar üçün etibarlı təhlükəsizlik mexanizmlərinin yaradılması yolu ilə yerli və xarici investisiyaları təşviq edəcəkdir. Tədbirlər azad edilmiş rayonların bərpası və inkişafına kompleks yanaşmanın təmin edilməsi üçün 4 mərhələdə planlaşdırılıb. 1) Xüsusi İdarəetmə və təhlükəsizlik forması; 2) strateji əhəmiyyətli infrastruktur problemlərinin həlli; 3) sosial xidmətlərin göstərilməsi; 4) iqtisadiyyatın bərpası və davamlı inkişaf.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Böyük Qayıdış" Proqramı ilə yanaşı, işğaldan azad olunmuş rayonlarda minalardan və partlamamış döyüş sursatlarının təhlükəsizlik sahəsində prioritetlərdən biri kimi müəyyənləşdirilib. Bu zərurət Ermənistan tərəfindən beynəlxalq hüququn pozulması nəticəsində nəinki təmas xətti yaxınlığında, həm də işğal altındakı 30 ilə yaxın

ərazidə bütün regionlar və şəhərlər, yollar, yaşayış evləri və strateji yüksəkliklər minalanmış olmasıdır.

Məqsəd sahibkarlığın inkişafı, yeni iş yerlərinin yaradılması, məşğulluğun artırılması və mövcud sosial-siyasi sabitliyin möhkəmləndirilməsi yolu ilə milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafına nail olmaqdır. Son illərin aktual mövzularından biri də qadın sahibkarlığı problemidir. Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin müavini Əli Əhmədovun sözlərinə görə, bu sahədə qadın sahibkarlığının inkişafı üçün güzəştli kreditlərin verilməsi, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan qadınların bütün vergilərdən azad edilməsi bu sahədə diqqəti cəlb edib. O, qadınların ən mühüm funksiyalarının həllinə və bu dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi yolu ilə ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafına yardım etməyə yönəlmişdir. İnsan potensialının inkişaf indeksinin təhlil göstəricilərindən biri də ölkənin təhsil indeksidir. Təhsil Nazirliyi Dünya Bankı ilə 1999-cu ildən bu sektorun inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə əməkdaşlıq edir (<https://www.muallim.edu.az/www.old/axiv/2008/n46/ardi2.html>).

Bu layihənin məqsədi tədris proqramında islahatlar aparmaq, tədris və təlim prosesində müəllimlərin ixtisasartırma və performansını yaxşılaşdırmaq idi. Təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin, insan resurslarının, maddi-texniki bazasının təhsil standartlarına uyğunluğunun yoxlanılması məqsədilə 2010-cu ildən etibarən təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası aparılır. Bu layihənin məqsədi tədris proqramında islahatlar aparmaq, müəllimlər üçün ixtisasartırma və performansını yaxşılaşdırmaq idi. Təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin, insan resurslarının, maddi-texniki bazasının təhsil standartlarına uyğunluğunun yoxlanılması məqsədilə 2010-cu ildən etibarən təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası aparılır.

3.2. Respublikada sosial sahədə aparılan islahatların iqtisadiyyata təsiri mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafının mühüm amili sosial islahatların səmərəli təşkili və həyata keçirilməsidir. Ölkədə sosialyönlü islahatların səbəbləri cəmiyyətin strukturunda dəyişikliklər, əmək bazarının formalaşması, demoqrafik vəziyyətin pisləşməsi və əmək haqqına və pensiyalara aid məsələləri əhatə edir. Müasir dövrdə qloballaşmanın təsiri altında iqtisadiyyat müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir. Beləliklə, sosiallaşma, inteqrasiya, sosial-iqtisadi inkişaf bir sistem təşkil edir. Əhalinin Sosial Müdafiəsi, məşğulluq, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun gəlirlərinin indeksləşdirilməsi və nəhayət, əhalinin düzgün və bərabər şəkildə bölüşdürülməsi sosial inkişafa kömək edir. Bu da sağlam rəqabət mühitini gücləndirir. Burada islahatlar zəruri amildir. Sosial islahatlar inkişafın perspektivlərini və prioritetlərini müəyyən edir. Sosial təminat sosial müdafiədə mühüm rol oynayır. Sosial təminat yaxşılaşdırılmalıdır. İş mühitinin sərtliyi sosial təminat mükafatlarının artırılması ilə qiymətləndirilir; Könüllü sığorta vətəndaşların gəlirləri hesabına təşkil edilir. Sosial təminatla bağlı məsələlərin də sosial münasibətlərə aidiyyəti vardır. Çünki sosial təminat problemi bizim zamanımızda kəskindir. İndi dünyanın aparıcı ölkələrində qlobal problemlərin həlli sistemində sosial müdafiə birinci yerdədir. Sosial müdafiədə ciddi dəyişikliklər ön sıralardadır. Sosial müdafiə sosial inkişafın, qloballaşmanın, demoqrafiyanın və sistemli inkişafın paradıqmalarını nəzərə alır. Sosial Müdafiə sistemi ilə bağlı bir sıra təkliflər hazırlanır və islahatlar həyata keçirilir. Prezident İlham Əliyev dəfələrlə qeyd etmişdir ki, sosial siyasətə dair icra edilən normativ-hüquqi proqramlar və aktlar sosial sahənin inkişafına kömək edir. Ölkə iqtisadiyyatının gəlirləri aşağı düşsə də, sosial proqramlar mütləq reallaşır. Bu, Prezidentimizin siyasətinin göstəricisidir. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı Prezidentin siyasətinin mərkəzindədir. Son illərdə neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə baxmayaraq, proqramlar vaxtında həyata keçirilir. Vətəndaşlar sosial sahə ilə bağlı narahatlıqlarını daim bildirirlər. Prezident də göstəriş verir ki, lazımi infrastruktur yaradılsın və lazımi tədbirlər görülür. Bu yaxınlarda imzalanmış fərmanlar və qəbul

edilmiş proqramlar sayəsində xalqımızın sosial rifahında müsbət dəyişikliklər əldə edilmişdir. Məsələn, Tələbələr üçün təqaüdlər, ictimai nəqliyyatla bağlı mövzular, məhbusların əfv edilməsi haqqında əmrlərin imzalanması və s. sosial məsələlər. Yuxarıda göstərilənlər bir daha onu göstərir ki, Prezidentimizin Qərarları bir çox sahələrdə özbaşınalıqlardan qaçır. Süni qiymət artımının qarşısının alınması bunun nümunəsidir. Əlbəttə ki, bu qərar insanları nəzərə alaraq qəbul edilmişdir. Qərarlar sosial inkişafa gətirib çıxarır, çünki onlar yerindədir və yaxşı düşünülür. Ölkədə gedən inkişaf sosial müdafiə sistemində və bütövlükdə sosial siyasətlə bağlı məsələlərdə daha çox nəzərə çarpır. İslahatlar bütün inkişafın təməlidir. Dünya təcrübəsinə görə büdcədən sosial siyasətə, xüsusilə də sosial müdafiə ilə bağlı mövzularda külli miqdarda pul ayrılır. Belə bir sistem ölkəmizdə də mövcuddur.

Sosial siyasətlə bağlı normativ hüquqi aktlar neftdən asılılığın azalmasını, neft gəlirlərinin sosial-iqtisadi inkişafa istiqamətləndirilməsini əks etdirir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı sosial siyasətin birinci mövzudur. Bu baxımdan qlobal iqtisadi böhranın qarşısının alınması vacibdir.

Əlillərin sosial müavinətlərinin artırılması, onlara mənzil verilməsi və s. dövlət sosial siyasətin təkmilləşdirilməsinə büdcədən ayrılmış vəsaitin yönəldilməsində çox maraqlıdır. Maliyyə təhlükəsizliyi Azərbaycanda sosial xərclərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Maliyyə təhlükəsizliyi - sərmayəçilərə ağlabatan və faizli ödənişləri təmin etmək üçün sığortaçının dəstəklədiyi kompensasiya üzrə qeyri-adi borcdur. Bir çox sığorta şirkətləri sərmayədarları cəlb etmək üçün kreditorların istifadə etdiyi maliyyə zəmanətləri və bu kimi məhsullar üzrə ixtisaslaşırlar. Zəmanət investirlərə Ödənişlərin vaxtında həyata keçirilməsi üçün müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmədikləri təqdirdə investisiyaların geri qaytarılacağına dair əlavə rahatlıq səviyyəsi təmin edir. Bəzi istiqrazlar maliyyə təhlükəsizliyi şirkəti tərəfindən sığortalanır. Bir qayda olaraq, maliyyə təminatı maliyyə qurumlarında təminatların həcmi və niyyətini açıqlayır. Anahat şirkətləri və onların törəmə şirkətləri arasında verilmiş zəmanətlər balansda borc kimi qeydə alınmamalıdır. Məsələn, əgər ana şirkət üçüncü tərəfin törəmə şirkətinin borcunu sığortalayırsa və ya əgər törəmə şirkət anahat şirkətinin borcunu

üçüncü tərəfə və ya digər törəmə şirkətə sığortalayırsa, bu öhdəliklər balansda əks olunmamalıdır. Maliyyə təminatı heç də həmişə öhdəliyin bütün məbləğini əhatə etmir. Məsələn, maliyyə təhlükəsizliyi gətirə bilər, yalnız faizlər. Bəzən bir çox şirkətlər maliyyə təhlükəsizliyi ilə məşğul olurlar. Bu hallarda hər bir zamanət problemin yalnız bir hissəsi üçün məsuliyyət daşıyır. Digər hallarda digər öhdəliklər yerinə yetirilmədikdə Zamin digər zaminlərin bölmələrindən məsuliyyət daşıyır. Sosial inkişafın yaxşılaşdırılması üçün dövlət hər il bu sahənin maliyyələşdirilməsi və maliyyə təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi üçün böyük məbləğdə pul ayırır. Azərbaycanda sosial xərclərin tənzimlənməsində maliyyə təhlükəsizliyinin yüksəldilməsinin bir neçə yolu vardır. Sosial xərclər dövlət büdcəsinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil etdiyinə görə, onların maliyyə təminatı tənzimlənməlidir. Əgər maliyyə təhlükəsizliyi tənzimlənmirsə, maliyyə böhranı baş verə bilər. Dövlətin sosiallaşma nöqtələri maliyyə təhlükəsizliyinin tənzimlənməsində vurğulanır. Bu:

- Sosial sərhədi. Bəzi dövlətlər maliyyə təhlükəsizliyini adekvat şəkildə tənzimləyə bilmirlər və faktiki olaraq öz həyatlarını idarə etmək üçün kənar orqan tələb edirlər. İctimai təhlükəsizlik baxımından bu cür səylərin dəstəklənməsində və maliyyələşdirilməsində ictimaiyyət tez-tez maraqlıdır.

- Sosial güzəştlər və rifah. Bəzi insanlar gəlirlərini itirir, əlil olur və ya əsas ehtiyaclarını ödəyə bilmirlər. Bu baş verəndə cəmiyyət çox aşağı səviyyədə kömək etməyə hazırdır ki, insanlar ac qalmasın. Bu proqramlar arasında işsizlik sığortası, sosial yardım və əlillik proqramları, veteranlar üçün əlillik proqramları, ictimai səhiyyə və psixi sağlamlıq proqramları və evsizlərin sığınacaqları var. Sosial siyasət, sosial xidmət proqramlarının idarə edilməsi, təhsil, səhiyyə, yaşlılıq, yoxsulluq, əlillik və s. xidmət alan insanların problemləri ilə də məşğul olur. Yenə rifah ideyası seçimi asılıdır. Rifah anlayışı maliyyə təhlükəsizliyinə necə təsir göstərir? Birincisi, maliyyə təhlükəsizliyi vergilərin artırılması problemini qaldırır. Sosial xidmət hüququ olan insanlar aydın təsəvvürə malik olmalıdırlar.

Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına daha da çox kömək edir. Vətəndaşların rifahına dövlət nəzarəti məsələsi də bu gün mövcud olan cəmiyyətin növləri kimi mürəkkəbdir. Burada maliyyə təhlükəsizliyinin

tənzimlənməsi ilə bağlı məsələlər aktualdır. Dövlətin maliyyə təminatının tənzimlənməsi istiqamətləri onun həyata keçirdiyi sosial islahatların istiqamətləridir. Sosial siyasət " rifah" kimi qəbul edilir, çünki bu proqramların həyata keçirilməsi üçün idarəetmə və maliyyələşdirmə rəhbər prinsipləri olmalıdır.

Sosial Siyasət Dünya Birliyinin İnsan təhlükəsizliyi, təhsil, məşğulluq, səhiyyə və rifah kimi sahələrdə insan tələbatının ödənilməsinə yönəlmişdir. Sosial siyasət sosial, demoqrafik və iqtisadi dəyişikliklər, yoxsulluq, miqrasiya və qlobalaşmanın qlobal problemlərinə dövlət və cəmiyyətlərin necə reaksiya verdiyini göstərir. Sosial siyasətdə milli hökumətlərin, ailələrin, vətəndaş cəmiyyətinin, bazarın və beynəlxalq təşkilatların uşaqlıq dövründən yaşlılığa qədər bütün həyat tərzinə xidmət və dəstək göstərməkdə müxtəlif rolları nəzərdən keçirilir. Bu xidmətlər və dəstək uşaq və Ailələrə Dəstək, təhsil və səhiyyə, mənzil və məhəllələrin bərpası, gəlirlərə qulluq və yoxsulluğun azaldılması, işsizliyə dəstək və təlim, pensiyalar və sosial yardım daxildir. Sosial siyasət sosial-iqtisadi vəziyyət, irq, etnik mənsubiyyət, Miqrasiya statusu, cins, cinsi oriyentasiya, əlillik, yaş və sosial qruplardan asılı olaraq cəmiyyətdə və sosial qruplar arasında bərabərsizliyin azaldılması yollarının müəyyən edilməsinə və axtarışına yönəlmişdir.

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən layihələr ədalət prinsipini tarazlaşdırır. Sosial siyasətin maliyyələşdirilməsi sosial və iqtisadi siyasət arasında zəruri birləşdirici həlqədir. Maliyyə resursları resursların daimi axınını təmin etməlidir. Demokratik iqtisadi və sosial inkişafa nail olmaq üçün əlverişli islahatlar lazımdır. İnkişaf etməkdə olan ölkə kimi Azərbaycan dünya iqtisadiyyatı kontekstində sosial siyasət sahəsində bir sıra problemlərlə üzləşir. Dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün potensial maliyyə siyasətini, əmək bazarını və struktur tənzimləmə proseslərini əhatə edir. Sosial siyasətdə sosial xərclər əsasən istehsal strukturlarındakı dəyişikliklərdən asılıdır. Ticarətin və kapital axınlarının getdikcə liberallaşması, rəqabətdən təzyiq və resursların səmərəli paylanması milli iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, borc və işsizliyin artırılması və iqtisadi böhranların dərinləşməsi üçün məhdud imkanlara malikdir. 2008-ci ildə dünya bazarlarını vuran maliyyə böhranı sosial siyasətin inkişafına gətirib çıxaran amillərə mənfi təsir göstərmişdir. İqtisadi

və sosial siyasətin kompleks modelinə yanaşmanın qarşısını almaq və təşviq etmək məqsədilə işlənib hazırlanması, istehsalı, bərpası, qorunması, paylanması və s. tədbirlər lazımdır. İqtisadi cəhətdən səmərəli, demokratik və sosial inklüziv cəmiyyətlərə doğru irəliləmək üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrin sosial siyasətin reallaşdırılmasına yönələn maliyyə imkanları nədən ibarətdir? Bu kontekstdə, vergilər, sosial təminat və pensiya fondları, xərclər, pul köçürmələri və ianələr kimi valyuta ehtiyatları ilə bağlı xüsusi imkanlar və problemlər üzrə alt layihələr həyata keçirilmişdir. Sosial yönümlülük xərcləri arasında səhiyyə təhsildən sonra ikinci yerdədir. Bildiyimiz kimi, diabet və ürək xəstəlikləri kimi xroniki xəstəliklər artmışdır. Dövlət bu xəstələrə tibbi yardım göstərməkdə maraqlıdır. Son altı ayda bu xəstələr orta hesabla 29 dəfə görürlər. 2005-ci ildən 2008-ci ilə qədər səhiyyə xərcləri orta hesabla ildə 8,9 faiz artmışdır. Çünki tibbi sığorta genişlənilib. Daha çox insanı əhatə etdiyi üçün tibbi xidmətlərə tələbat artıb. 2015-2018-ci illərdə səhiyyə xərcləri orta hesabla ildə bir dəfə 11,9 faiz artmışdır (<https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>). ölkənin tibbi sığorta modelindən asılılığı idarəetmə xərclərinin artmasına gətirib çıxardı. Səhiyyə xərclərinin artımının ikinci səbəbi qarşısı alınan xəstəliklərin epidemiyasıdır. Ölümün dörd əsas səbəbi ürək xəstəlikləri, xərçəng, xroniki ağciyər xəstəlikləri və iflicdir. Bu xəstəliklər vaxtında qarşısını almaq və ya müalicə edildikdə daha aşağı qiymətə müalicə edilə bilər.

Dövlət tərəfindən sosial siyasət və sosial xərclər siyasəti sahəsində həyata keçirilən fəaliyyət planı irimiqyaslı və zəruridir. Dövlət tərəfindən sosial siyasətlə bağlı həyata keçirilən fəaliyyət planının mahiyyəti və əhəmiyyəti Dövlət islahatı üçün zəruri şəraitin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Sosial sahənin modernləşdirilməsi üçün müxtəlif tədbirlər görülür. Regionların inkişafı üzrə Dövlət Proqramının, ümumilikdə sosial siyasətlə bağlı məşğulluğun və Yol Xəritəsinin tam təmin edilməsi ilə bağlı qəbul edilmiş proqramın qəbul etdiyi pensiya və sosial müavinətlərin verilməsi normativlərinin və s.qəbul edilməsi vacibdir.

Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinin əsas məqsədləri infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, qeyri-neft sektoruna investisiyalar, regional inkişafın stimullaşdırılması, ölkədə investisiyaların sosial istiqamətinin gücləndirilməsidir.

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi Dövlət İnvestisiya Proqramı çərçivəsində layihələrin həyata keçirilməsi barədə müştərilərdən alınan nəzarət hesabatlarını öyrənir, layihələrin həyata keçirilməsinin gedişinə yenidən baxır və nəticələri təhlil edir. İqtisadiyyatımızın neftdən asılılığının azaldılması məqsədilə xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi dünyanın iqtisadi sistemə inteqrasiyası üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Sosial sahələrin əsas məqsədi əhalinin maddi vəziyyətinin yüksəldilməsini təmin edən maddi və xidmət sahələrinin inkişafına nail olmaq, əhalinin tələbatına uyğun surətdə istehsal, istehlak, mübadilə prosesləri və onların əsas növlərin yaratmaqdır. Sosial sahələr insanlarla mübadilə, istehsal və istehlak münasibətlərini meydana çıxardır. Hazırkı dövrdə sosial inkişafın əsas məqsədləri yaşayışı təmin etmək üçün zəruri sayda maddi və mənəvi nemətləri yaratmaq və onların cəmiyyətdə ədalətli bölgüsünü təmin etməkdir.

Sosial sahələrin inkişaf etməsi nəticə olaraq əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsini, fərdin mədəni inkişafını da təmin edir. Aydın məsələdir həyat səviyyəsi yüksək olan cəmiyyətdə iqtisadiyyatın daha da səmərəli olması barədə fikir yürütmək olar.

Sosial sahələr predmet olaraq müxtəlif sahələrin xüsusiyyətlərini, onların formalaşma mənbələrinə izah verməklə sistem olaraq fəaliyyət göstərir. Sosial sahələrinin struktur elementləri vəhdətdə fəaliyyət göstərsə də hər birinin – təhsil, səhiyyə, idman və s. istiqamətlərdə ayrı-ayrılıqda mütləq strategiyalarının olmasına zərurət yaradır.

Milli iqtisadiyyatda sosial sahələrin inkişafına yönəlmiş hədəflər insanın həyat səviyyəsini, onun sosial ehtiyaclar sistemini yüksəltmə mexanizmlərinin təşkili ilə formalaşır. Müstəqillik qazandıqdan sonra inkişaf modeli sosial hədəflərə uyğunlaşdırılır və cəmiyyətin sosial yükü müəyyənləşdirilir.

Sosial sahənin inkişaf strategiyaları arasında təhsilin inkişafı üçün strateji fəaliyyət planları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milli iqtisadiyyatın inkişafındakı bir çox mənbələrdən bəlkə də ən vacibi ölkənin işçi qüvvəsidir. Yüksək insan kapitalı olan hər bir ölkənin iqtisadiyyatının irəliləyişi müsbət nəticələr verir. İqtisadiyyatın inkişafında başqa mənbələrdən istifadə edərək yaxşı və məhsuldar işçi qüvvəsi artımına və firavan həyat səviyyəsinə nail olmaq mümkündür. İnsan kapitalının inkişafında əsas amillərdən biri təhsildir. Buna görə də təhsil, ölkəni idarə etməkdə ən vacib amillərdən biridir. Bu səbəbdən təhsil hər bir dövlət siyasətinin çox vacib bir hissəsidir. İnsan resurslarının keyfiyyəti burada xüsusilə təhsil, elm, mədəniyyət,

səhiyyə və turizm xidmətlərində daha vacibdir. Kadr potensialı təlim müəssisələrində (peşə məktəbləri, orta ixtisas təhsili müəssisələri, ali təhsil müəssisələri və s.) formalaşır. Buna görə kadr hazırlığına diqqət yetirilməlidir. Belə ki, təhsil müəssisələrində təlim səviyyəsi yetərli deyilsə, bu, öz növbəsində, müəssisələrdə keyfiyyətli kadr təminatında problemlər yaradacaqdır. Bu, son nəticədə milli iqtisadiyyatın inkişafına mane olacaqdır. Müvafiq sahədə çalışan kadrların təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi dövlətin həyata keçirdiyi siyasətin əsas hissəsi olmalıdır.

Ümumiyyətlə deyə bilərik ki, dünyanın aparıcı ölkələrində sosial islahatların ilk vəzifəsi məşğulluğu təmin etmək, çox sayda iş yeri yaratmaq, aztəminatlı ailələrə pensiya və müavinət təmin etməkdir. Sosial islahatların uğurlu icrası, sosial müdafiəyə keyfiyyətə fərqli baxış və yanaşma baxımından bu sahədə yeni qanunvericilik və dövlət proqramlarının qəbul edilməsini zəruri etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişafın vacib amili sosial islahatların səmərəli təşkili və həyata keçirilməsidir. Ölkədəki sosial yönümlü islahatların səbəbləri arasında cəmiyyətin strukturundakı dəyişikliklər, əmək bazarının formalaşması, demoqrafik vəziyyətin kəskinləşməsi və əmək haqqı və pensiya ilə əlaqəli məsələlər yer alır.

Tədqiqat aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan verdi:

- Əhalinin sosial müdafiəsi məsələlərində sosial sığorta mühüm yer tutur. Sosial sığortanın yaxşılaşdırılması mütləq şərtidir. İş mühitinin şiddəti artan sosial sığorta haqları ilə qiymətləndirilir; Könüllü sığorta vətəndaşların gəlirləri hesabına təşkil olunur. Sosial sığorta ilə bağlı məsələlər də sosial münasibətlərə uyğundur. Çünki müasir dövrdə sosial təminat problemi kəskindir.

- Sosial siyasətin maliyyələşdirilməsi sosial və iqtisadi siyasət arasında zəruri bir interfeys oynayır. Maliyyə mənbələri davamlı bir qaynaq axını təmin etməlidir.

- Sosial siyasətlə əlaqəli normativ-hüquqi aktlar neftdən asılılığın azaldılmasını, neft gəlirlərinin iqtisadi və sosial inkişafa yönəlməsini əks etdirir. Sosial siyasətdə qeyri-neft sektorunun inkişafı önəmli məsələdir. Çünki neftdən asılı iqtisadiyyat fonunda neft qiymətlərinin düşməsi dövlətin sosialyönümlü xərcləri

azaltmasına gətirib çıxarda bilər.

- Azərbaycanda sosial xərclərin tənzimlənməsində maliyyə təhlükəsizliyinin artırılması üçün müxtəlif istiqamətlər mövcuddur. Sosial xərclər dövlət büdcəsinin böyük hissəsini təşkil etdiyi üçün onun maliyyə təminatı tənzimlənməlidir.

Maliyyə təhlükəsizliyinin tənzimlənməsində dövlətin sosiallaşma nöqtələri var ki, bunlar ön plana çəkilir. Bunlardan birincisi sosial sərhəddir. Bəzi ölkələr maliyyə təhlükəsizliyini lazımı qaydada tənzimləyə bilmir. Cəmiyyət tez-tez ictimai təhlükəsizlik baxımından sosial istəkləri dəstəkləməyə və maliyyələşdirməyə çox hazırdır. Digər bir məsələ sosial müavinət və rifahdır. Bəzi insanlar gəlirlərini itirir, əlil olur və ya əsas ehtiyaclarını ödəyə bilmirlər. Bu baş verdikdə cəmiyyətdə kifayət qədər köməkçi olmalıdır ki, cəmiyyətdə sosial fəlakət baş verməsin. İşsizlik sığortası, rifah və əlillik proqramları, qazilərin əlillik proqramları, xalq sağlamlığı proqramları və evsizlər üçün sığınacaq bu cür proqramlar arasındadır.

Sosial sahələrin inkişafı təhsil, səhiyyə, idman sahələrində özəl sektorun inkişafını dəstəkləməklə ümumi iqtisadi inkişafı təmin edir.

Tədqiqat nəticəsində aşağıdakı təklifləri irəli sürmək olar:

1. Sosial sahələrdə, xüsusilə təhsil, səhiyyə, sosial xidmətlərin göstərilməsi sahəsində çalışan ixtisaslı kadrların hazırlanması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində büdcədən ayrılan vəsaitin artırılması;
2. Sosial sahələrdə innovativ layihələrin, startapların təşviq edilməsi istiqamətində fondun yaradılması və bununla da sosial sahələrdə keyfiyyətli xidmətin və rəqabətqabiliyyətinin formalaşdırılması;
3. Sosial xidmətlər sektorunda könüllü layihələrinin əhatə dairəsinin artırılması;
4. Əhalinin sosial xidmətlərə çıxışının gücləndirilməsi, əlçatanlığın və ünvanlılıq prinsipinin təmin edilməsi, xüsusilə regionlarda xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsi;
5. Sosial sahələrdə, xüsusilə sosial xidmətlər sahəsində özəl biznesin inkişafının dəstəklənməsi məqsədilə güzəştli kreditlərin verilməsi;
6. Sosial sahələrin iqtisadiyyata təsirinin öyrənilməsi məqsədilə davamlı tədqiqatların aparılması.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi barədə AR Prezidentinin 4 aprel 2009-cu il tarixli 80 nömrəli fərmanı
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası
3. AR Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsinin başlıca istiqamətləri”
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”
5. “Bakı şəhərindəki qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2006-cı il tarixli fərmanı
6. “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 18 fevral 1997-ci il, № 250-IQ
7. “Yaşayış minimumu” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 5 oktyabr 2004-cü il, № 768-IIQ
8. Abdullayeva R., Muradov A. Sosial sferanın iqtisadiyyatı. Bakı, 2013, 237 s.
9. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi Göstəriciləri Bakı, «Səda» nəşriyyatı – 2015-2020.
10. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin İllik hesabatı 2019-cu il, s.47
11. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti, Bakı, 2015
12. Hüseynov, Hüseyn Əmrah oğlu. Sosial təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri : iqtisad üzrə fəlsəfə dok. ... dis. avtoreferatı: 5308.01 / H. Ə. Hüseynov; Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti. - Gəncə, 2016.

17. Hüseynov, Hüseyn Əmrah oğlu. Sosial sferanın iqtisadiyyatının inkişaf yolları. Bakı 2018.
18. Nağıyev Ə.T., Mürşüdoğ R.İ. Sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri, Bakı, Səda-2002
19. Nağıyev Ə.T., Mütəllibova V.A, “Sosial inkişafın iqtisadi parametrləri”. Bakı, “Səda”-2013
20. Nəsrullayev F.A. Məşğulluq və işsizlik. “İqtisadi Nəzəriyyə” dərsliyi, Bakı-1999
21. Rəhmanov F.R. Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində, Bakı, Gənclik-2012
22. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, “MBM” 2012. 408 s.

Rus dilində

1. Хижный Э. Государственная система социальной защиты граждан в странах западной Европы. М.: УНИОН РАН, 2006, 272 с.: 23.
2. Жеребин В.М., Романов А.Н. Уровень жизни населения. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. 592 с.
3. Кошанов А.И и другие. Обновление концепции занятости и рынка труда в условиях устойчивого эконо-мического развития страны. Материалы международной конференции (Концептуальные основы, механизмы, результативность), М., 2001

İngilis dilində

1. Consumers in Europe - Facts and Figures. Data 2012-2017. Theme 3, Population and social conditions, 2017, p.23
2. Japan Falls Into a Recession, With ‘Ugly’ Months to Come., New York edition, 2020
3. Matanuska-Susitna Borough. Population, employment, earnings and personal income trends. Sonoran Institute, 2002, p.27.

İnternet resursları

1. Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir –

https://yeniazerbaycan.com/Siyaset_e57638_az.html

2. Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə pensiyalar və fərdi hesablardakı pensiya kapitaları artırıldı/https://www.sosial.gov.az/post_431615

3. <http://yap.org.az/az/view/interview/1095/ishgaldan-azad-edilmish-erazilerimizin-berpasi-iqtisadiyyatimizin-inkishafina-yeni-bir-tekan-verecek->

<https://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2008/n46/ardi2.html>

4. 2021-ci il dövlət büdcəsinin layihəsi Milli Məclisə təqdim olunub/

<https://vergiler.az/news/news/11211.html>

7. <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>

8. president.az

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Sosial sahələrin planlaşma istiqamətləri.....	19
Sxem 2: Sosial müdafiənin təşkilatı-hüquqi formaları.....	44

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 2014-2019-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilər.....	85
---	----

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: İllər üzrə əhalinin gəlirləri və ÜDM göstəriciləri.....	53
--	----

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl 1: 2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilər

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ümumi daxili məhsul, milyon manat	59014,1	54380,0	60425,2	70337,8	80092,0	81681,0	72432,2
Əhalinin gəlirləri, mlyn manat	39472,2	41744,8	45395,1	49187,9	53103,7	57035,0	55726,1
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	444,5	466,9	499,8	528,5	544,6	635,1	703,5
Dövlət büdcəsinin gəlirləri:							
mlyn. manat	18400,6	17498,0	17505,7	16516,7	22508,9	24398,5	24124,0
ümumi daxili məhsulda, faizlə	31,2	32,2	29,0	23,5	28,1	29,9	33,3
Dövlət büdcəsinin xərcləri:							
mlyn. manat	18709,0	17784,5	17751,3	17594,5	22731,6	24425,6	27492,2
ümumi daxili məhsulda, faizlə	31,7	32,7	29,4	25,0	28,4	29,9	37,9
Dövlət büdcəsinin kəsiri (-), profisiti::							
mlyn. manat	-308,4	-286,5	-245,6	-1077,8	-222,7	-27,1	-3368,2
ümumi daxili məhsulda, faizlə	0,5	0,5	0,4	1,5	0,3	-0,03	4,6
Əhalinin banklardakı əmanətləri (ilin sonuna) mlyn. manat	7188,4	9473,9	7448,7	7561,2	8375,4	8637,9	8447,5
Əhalinin sayı (ilin sonuna), mlyn. nəfər	9477,1	9593,0	9705,6	9810,0	9898,1	9981,5	10067,1
Kredit qoyuluşları (ilin sonuna), mlyn. manat	18542,6	21730,4	16444,6	11757,8	13020,3	15297,2	14157,0
İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar, mlyn. manat	21890,6	20057,4	22706,4	24462,5	25877,0	24986,6	28958,0

Mənbə: Azərbaycan Rəqəmlərdə, statistik məcmuə, ARDSK, Bakı, 2021.